

УБАЙДУЛЛА
УВАТОВ

ДОНОЛАРДАН САБОҚЛАР

Уватов, Убайдулло Донолардан сабоқлар. Т., А. Қодирӣ номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 96 б.

Азиз китобхон! Таниқли арабшунос олим ва таржимон Убайдулла Уватовнинг номи сизга яхши таниш. Унинг янги китоби «Донолардан сабоқлар» Шарқнинг буюк алломалари — муҳаддислар, муаррихлар ҳақида ҳикоя қилади. Сиз Имом Ал-Бухорий, Абу Исо Ат-Термизий, Абу Наср Ал-Утбий, Муслим ибн Ал-Ҳажжож каби улуғ зотлар ҳаёти ва ижодидан янги маълумотларга эга бўласиз.

«Донолардан сабоқлар» кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Муҳаррир: Амир ФАЙЗУЛЛА

Уватов. У. Назидания мудрецов

4702620104—95

У _____ 94

М 361(04) — 94

(С) Абдулла Қодирӣ номидаги

халқ мероси нашриёти, 1994 йил

ISBN 5—86484—113—7

КИРИШ

Қайси даврга мансуб бўлмасин ҳар бир миллатнинг, ҳар бир юртнинг фаҳри ва ифтихори унинг олимлари-ю, жаҳон илм-фани ва маданияти равнақиға қўшган ҳиссаси билан ўлчанади ва кадрланади. Мана шу мезонга таяниб, адолат кўзи билан қарайдиган бўлсак, кўҳна Туркистон (Ўрта Осиё) заминимиз, ҳеч бир муболағасиз, дунёда энг илғор, олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Чунончи, илм-фаннинг қайси бир жабҳасини олмайлик — аниқ фанларми, табиий фанларми ёки ижтимоий фанлар дейсизми Ўрта Осиёлик олимларнинг хизматлари беқиёсдир. Айниқса, ўрта асрларда яшаган алломаларимизнинг бу борадаги улушлари дунё миқёсида салмоқлидир. Диримиздан чиққан Имом Муҳаммад ал-Бухорий, имом Исо ат-Термизий, Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Бурҳониддин ал-Марғилоний, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Наср ал-Форобий, Аҳмад Яссавий, Абу Райҳон ал-Беруний, Абу Али Ибн Сино, Баҳоуддин ан-Нақшбанд, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобир, Мирзо Улуғбек каби юзлаб, минглаб буюк сиймоларимиз билан биз ҳақли равишда фахрланамиз. Чунончи, бу даҳолар яратиб кетган ўлмас асарлар, буюк кашфиётлар жаҳон илм-фани ва маданияти равнақиға қўшилган улкан ҳисса бўлиш билан бирга, айни вақтда, маълум даражада ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга ҳам хизмат қилган. Афсуски, шўро тузуми давридаги адолатсиз сиёсат натижасида мана шу алломаларнинг аксариятини халқимиз, кенг жамоатчилик билмас, уларнинг бой ижодидан маҳрум эди. Уларнинг қўпчилигиға диний арбоб, асарларига эса диний, хуруфий китоблар деб қаралар эди.

Аллоҳға шукрлар бўлсинки, бундан тўрт йил муқаддам жумҳуриятимизда қарор топа бошлаган ижтимоий адолат, айниқса, мустақиллигимиз шарофати билан бой ва кўҳна тарихимиз, маданий меросимиз, маънавий қадриятларимизга муносабат батамом ўзгарди. Буюк алломаларимизнинг ҳаёти ва ижодларини ҳар томонлама ўрганиш, улар асарларини нашр қилиш каби хайрли ишларга кенг йўл очилганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бу фикримизга қўплаб мисоллар келтириш мумкин. Халқимиз дилини мунаввар қилган бу хайрли ишларнинг ҳаммаси Республика ҳукумати, мухтарам Президентимиз Ислоҳ Қаримовнинг собитқадамлик билан олиб бораётган доно ва халқчил сиёсатининг самарасидир.

Мавриди келганда айтиш керакки, ўтмишда яшаган буюк алломаларимизнинг ҳаёт ва фаолиятлари билан халқимизни таништириш гоёси ҳар доим арабшунос сифатида менга сира ором бермай келади. Айниқса, замонанинг зайли билан у буюк зотлар ўз асарларини араб тилида ёзганликлари бизлар зиммамизга кўпроқ масъулият юклаши табиийдир. Мана шу ақидага риоя қилиб, бир неча йиллардан буён диёримиздан чиққан қатор алломаларни элу-халққа танитиш, улар ижодидан кўпчилигини баҳраманд қилиш, эзгу ишларида баҳоли қудрат ёзилган бир қанча мақолаларимиз вақтли матбуотимизда эълон қилинган эди. Мустақиллигимиз шарофати билан ўтмишга, маданий меросимизга қизиқиш бениҳоя ортмоқда. Мана шуларни эътиборга олиб турли йилларда эълон қилинган тадқиқотларимизни алоҳида бир рисола тарикасида чоп этишни лозим топдик. Уларда имом ал-Бухорий, имом ат-Термизий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Қосим ибн ал-Хусайн, Ан-Насафий, Рашидуддин ал-Ватвот, Абу Наср ал-Утбий, Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун каби алломалар, буюк бобокалонимиз соҳибқирон Амир Темур тўғрисида бир қадар фикр юритилади. Албатта, бу буюк зотларнинг ҳаёти ва ижодлари келажакда тўла-тўқис ва мукаммал ўрганилади, деб умид қиламиз. Шу боисдан ҳам ҳурматли ўқувчиларимиздан бу буюк сиймолар ҳақидаги рисоламизга киритилган бадиаларга «ҳамир учидан патир» қабилида қарашларини сўраймиз.

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ,

филология фақлари номзоди

ИМОМ МУҲАММАД ИБН ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ

Хижрий 194 йил шаввол ойининг 13 куни, ҳозирги ҳисобда 810 йил 20 июлда Бухорода бир инсон таваллуд топди. Шу кундан эътиборан ислом олами ўзгача руҳ, ўзгача тароват билан яшай бошлади. Шу шаҳар Бухорон Шариф деб атала бошлади, унинг фарзандларини эса Бухорийлар деб эъзозлаб тилга ола бошладилар. Бу инсон «Ҳадис илмининг амири» деб ном олган Имом ал-Бухорий эди. Ул мўътабар зотнинг тўлиқ исми шарифлари Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра ибн Бардазбеҳ ал-Жуафий ал-Бухорийдир. У кишининг таваллуд саналарини аниқ кўрсатишимизга сабаб, буюк муҳаддиснинг оталари ўз даврининг олим, фозил кишиларидан бўлганлар ва ўғилларининг туғилган кунларини ўз қўллари билан ёзиб, замондош тарихчилар эътиборига етказганлар.

Буюк муҳаддис отадан ёш қолади ва асосан волидаси қўлида тарбия топади. Ёшлигида ақл-идрокли, ўткир зехн ва хотирага эга бўлган ал-Бухорий барча илоҳий ва дунёвий илмларни чуқур ўрганишга киришади, тезда уламолар назарига тушади. У айниқса, ҳадис илмини зўр иштиёқ ва ҳафсала билан эгаллашга киришади. Тарихий манбаларда келтирилишича, у ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги ровийлардан эшитган ҳадисларни, жумладан, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий каби олимларнинг ҳадисларини мутолаа қилиб ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ҳадис ривоятчилари ҳақидаги баҳсларда қатнашган. Имом ал-Бухорийнинг илм-фан, хусусан, ҳадис илми борасидаги хизматлари аҳамиятини чуқурроқ идрок қилиш учун, яхшиси, бу илм тарихига бир назар ташлайлик.

Маълумки, хижрий еттинчи асрнинг биринчи ярмида нозил бўлган Қуръони карим ислом дини таълимотида бош манбаъ ҳисобланади. Шу билан бирга давр жиҳатдан қисқа муддатда (23 йилда) юзага келган бу ажойиб ёдгорлик қанчалик катта маданий ва тарихий аҳамиятга

эга бўлмасин, мусулмон дунёсининг ижтимоий, ҳуқуқий ва ахлоқий томонларига оид жамики масалаларнинг ҳаммасини ҳам тўла-тўқис қамраб ола олмаган. Шу боис ислом динининг тарқалиши ва таъсири кенгая борган сари унинг қонун-қоидаларига асосланган жамиятда турли-туман янги ғоявий фикр-мулоҳазалар ва кўрсатмаларга эҳтиёж тобора кучая борган. Шу сабабдан ҳам ибратли зот пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётлик чоғларида айтган сўзлари, қилган ишлари, йўл-йўриқлари ва кўрсатмалари, панду ўғитлари пайғамбар ҳадислари ёки суннатлари ҳисобланиб, ислом таълимотида Қуръондан кейин иккинчи мўътабар манбаъ ҳисобланади. Чунки пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ўзлари ҳам «Эй умматларим! Мен сизлар учун Қуръони карим билан ўзимнинг суннатим — йўл-йўриқларимни қолдирдим. Сизлар бу иккаласини қаттиқ ушлаб, уларга амал қилсангиз, тўғри йўлдан асло адашмайсиз»,— деб башорат қилган эдилар.

Шунга биноан барча ахли мусулмон шахсий турмуш ва фаолиятида, айниқса бирор мушкул вазиятга дуч келган пайтда пайғамбар суннатларига амал қилган ҳолда иш тутишни ўзининг муқаддас бурчи ва вазифаси ҳисоблаган. Бунинг исботини барча улуғ кишилар ҳаёт тарзида ҳам, ўз салтанати қонун-қоидаларини ислом дини ва ҳазрати Муҳаммаднинг йўл-йўриқлари асосида тузган Амир Темур фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Ҳадисларни тарқатиш ва ёйишда пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари айтган, шунингдек, у кишининг фикр-мулоҳазалари, панду насихатлари, кўрсатмалари ҳақида яқин қариндош-уруғлари, саҳобалари ва сафдошлари қолдирган ҳадислар олдиниға оғзаки ҳолда эл орасида тарқалиб юрган, кейинчалик ушбу ҳадисларни қоғозга тушириб йиғишга, уларни келажак авлодга мерос қолдириш ҳаракати кенг кўламда авж олиб кетди. Пайғамбар ҳадисларини тўплаш, уларни шарҳлаш ва тарғиб қилиш билан шуғулланган олимлар муҳаддислар деб аталганлар. Ҳадисшунос уламолар (муҳаддислар) ўртасида ҳадисларнинг тўғрилиги, уларнинг ишончли манба ва иснодларга асосланган бўлишига эътибор бериш анча илгари бошланган. Чунки чала-чулпа, ҳатто сохта ҳадисларнинг пайдо бўлиши, пайғамбаримиз каломларининг суистеъмол қилиниши ислом илми ва тарбиясида анча қийинчиликлар туғдирган. Шундай пайтларда улар қайта-қайта текширилиб, олимларнинг машаққатли меҳнати натижасида асл мазмуни тикланиб, элга тақдим этилган. Ҳадис илми билан астойдил

шуғулланган олимлар қаерда ўзларига маълум бўлмаган бирорта янги ҳадис борлигини эшитиб қолсалар, масофанинг узоқ-яқин бўлишидан қатъий назар, машаққатлар чекиб бўлса ҳам у жойга бориб, ўша ҳадисни билган киши ёки ровийнинг ўз оғзидан эшитиб ёзиб олишга ҳаракат қилганлар. Ҳадисларни ишончли манбаъларга асосланиб, қиёмига етказиб илмий равишда тартибга солиш борасида кўп олимлар жонбозлик кўрсатганлар. Замон талаби ва шароит тақозоси билан ҳадислар билан шуғулланиш олимлар орасида энг сеvimли зарурий машғулот даражасига етган. Манбаъларда кўрсатилишича, VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб ҳадислар илми билан кейинги икки-уч аср давомида тўрт юздан ортиқ муаллифлар шуғулланганлар. Ҳижрий учинчи (мелодийда тўққизинчи) асрига келиб, ҳадис илми янги босқичга кўтарилди. Гап шундаки, илгарилари ҳадисшунос олимлар ўзлари эшитган ҳадисларни танлаб ўтирмай, қаторасига тадқиқ этаверардилар. IX асрга келиб эса, кўплаб муҳаддисларнинг саъй-ҳаракати билан ҳадислар бобларга ва тоифаларга бўлиниб, уларнинг тўғри ва ишончлилари алоҳида ажратилиб, алоҳида-алоҳида тўпламларга киритилди. Шунинг учун ҳам бу аср ҳадис илми тарихида олтин давр ҳисобланади. Чунончи бутун ислом дунёсида энг нуфузли манбаълар деб тан олинган олтига ишончли ҳадислар тўпламининг (ас-сихоҳ ас-ситта) муаллифлари ҳам асосан мана шу асрда яшаб ижод қилганлар. Биз номини ҳурмат билан зикр этаётган улуғ муҳаддис имом ал-Бухорий шу олти машҳур муҳаддиснинг бири эди. У Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож (206-261 ҳижрий, 819-874 мелодий йиллар), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Ат-Термизий (209-279, 824-892) Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний (202-275, 817-880), Имом Аҳмад Ан-Насоий (215-303, 830-915) Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (209-273, 824-886) каби сиймолар билан деярли бир даврда елкама-елка ижод қилди.

825 йили ўн олти яшар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга қараб йўл тутди, муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, олти йил Ҳижозда яшаб, ҳадис илмидан астойдил таълим олади. Шундан кейин ўз билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшаб, у жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис билан бир қаторда фикх илмидан ҳам таълим олади, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади ва

илм толибларига дарс ҳам беради. Имом Ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми хорижий элларда мусофирчиликда ўтиб, илм талабида у Шарқнинг кўпгина шаҳарларида бир неча мартадан бўлади. Бу ҳақда унинг ўзи: «Миср, Шом, Месопотамияга икки мартадан, Басрага тўрт марта борганман, Хижозда олти йил яшаганман, Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман», деган эди. У сафарда чоғида ҳам, бир шаҳарда муким турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларини окка кўчирар эди. Ҳадис илмига ўз умри ва меҳнатини бағишлаган олим, унинг равнаки учун қийинчилик ва муҳтожликларни енгишга ҳаракат қилди. Муаллифнинг ёзишича, Бағдодда истиқомат қилган пайтда кўпинча ойнанинг нурида ижод қилар, қоронғи кечалардагина шам ёруғида ёзарди.

Нишопурлик ал-Ҳакимнинг (1015 йилда вафот этган) ёзишича, ал-Бухорий устозларининг сони тўқсон атрофида бўлган. Хусусан, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ғарйобий, Убайдулла ибн Муса ал-Абасий, Абу Бакр Абдулла ибн аз-Зубайр Ал-Ҳамидий ибн Роҳавайх номи билан машҳур бўлган Имом Исҳоқ ибн Иброҳим, Имом Аҳмад ибн Ханбал, Али ибн ал-Мадинийлар ал-Бухорий ижодининг шаклланишида катта таъсир кўрсатган.

Ўз навбатида ал-Бухорий ҳам кўпгина муҳаддисларга устозлик қилган, Исҳоқ ибн Муҳаммад Ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халаф ибн Қутайба, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо ат-Термизий, Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби олимлар унинг раҳбарлигида етук даражага эришганлар.

Термизлик машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизий ал-Бухорийга ҳам шогирд, ҳам сафдош, ҳам юртдош ҳисобланади. Ал-Бухорий умрининг охирларида беш йил (863—868) Нишопурда яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс берган. Ўша пайтда Нишопур мусулмон Шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машҳур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар. Ал-Бухорийнинг ат-Термизий билан учрашуви ҳам Нишопурда юз беради. Диёримиздан чиққан икки машҳур муҳаддис анча муддат ижодий ҳамкорлик қиладилар, улар ўртасида қизғин илмий баҳслар, ижодий мулоқотлар бўлиб ўтади. Ат-Термизийнинг ёзишича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни ал-Бухорий билан учрашувларидан олган. Шу билан бирга ал-Бухорий ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб, «Мен сендан

кўрган фойда сен мендан кўрган фойдадан ортиқроқ», деб унинг ижодига катта баҳо беради. Ат-Термизий ўз устози ва сафдоши ал-Бухорийни бутун умри давомида ҳурматлаб, унга самимий садоқатда бўлади. Ат-Термизийнинг шогирдлик садоқати ҳақида араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабий (1274—1347) ўзининг «Тазкират ул-хуффоъ» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида қуйидагича гувоҳлик беради: «ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли каттиқ қайғу-аламга ботиб, кўп йиғлаганидан ҳатто кўзлари кўр бўлиб қолди, узок йиллар кўзи ожиз ҳолда яшади».

Имом ал-Бухорий нафақат йирик олим эди, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, мурувватлилиги, ҳимматлилиги ва бекиёс саҳоватлилиги билан бошқалардан тамомила ажралиб турган. У зехни ўткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида ғоят шуҳрат қозонган. Тарихчилар ал-Бухорийнинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билганини таъкидлайдилар.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Кўпчилик уни ҳурмат қилган, аммо баъзи ҳасадгўй, қора ниятли кишилар ал-Бухорийни кўролмас эдилар. Натижада ҳасадгўйлар қутқуси билан Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухалий билан ал-Бухорийнинг ораси бузилиб қолади. Бунга сабаб, амир олимдан ҳузурига келиб «ал Жомий ас-саҳийҳ», «Ат-Таърих» китобларини ўқиб беришни талаб қилади. Лекин ал-Бухорий «Мен илмни хор қилиб, уни ҳокимлар эшиги олдига олиб бормайман, кимга илм керак бўлса, ўзи келсин. Лекин Аллоҳ охират кун илмни яширмай уни толибларга сарф қилганим учун мени кечиради», деган жавобни айтади. Амирга бу жавоб ёқмай, фитначи шахсларнинг гапига кириб, ал-Бухорийга шахарни тарк этишни буюради. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқандга қараб йўл олади ва бир мунча муддат Хартанг кишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида яшайди. Ҳижрий 256 йил (мелодийда 870 йил 1 сентябрь) 62 ёшида оғир касалга чалиниб вафот этади ва шу ерда дафн қилинади. Эндиликда унинг қабри давлат томонидан муҳофаза этиладиган зиёратгоҳ, табаррук жойлардан ҳисобланади.

Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан «Ал-Жомий ас-саҳийҳ», «Ал-Адаб ал-Муфрад», «Ат-таърих ас-сағир», «Ат-таърих

ал-кабийр», «Китоб ал-Илал», «Бирр ул-волидайн», «Асоми ус-саҳоба», «Китоб ал-куна» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг илм оламига машҳур асарларидан бири, шубҳасиз, «ал-Жомиъ ас-саҳийх»дир. Бу асар «Саҳийх ал-Бухорий» номи билан ҳам машҳур. Унинг ғоят аҳамиятли томони шундаки, имом ал-Бухорийгача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча ҳадисларини танлаб ўтирмай қаторасига кирита-верганлар. Имом ал-Бухорий эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни тоифаларга бўлиб, уларнинг ишончли (яъни саҳийх)ларини ажратиб олди, чала ҳадисларнинг мазмунини тиклади. Шу маънода ал-Бухорий ҳадис илмида биз илгари таъкидлаб ўтган олтин даврни бошлаб берган буюк муҳаддисдир.

Аллома ибн-Салоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг ушбу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат.

Ал-Бухорий бошлаб берган йўл кейинчалик ҳадис илмининг равнақида катта аҳамиятга эга бўлди, пайғамбаримиз сўзларининг тарбиявий таъсирини оширди. Имом ал-Бухорийнинг ушбу йирик асари ёзилганига тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Қуръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келмоқда. Имом ал-Бухорийнинг ушбу асари муҳим манбаъ ҳисобланиб, турли шаҳарларда унинг нусхалари кўп тарқалган. Ҳатто ўрта асрларда баъзи адиб ва хаттотлар учун бу асар нусхаларини кўчириш тирикчилик манбаи ҳам бўлган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи ан-Нувайрий (у 1332 йилда вафот этган) ал-Бухорийнинг ушбу асаридан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотган. 1325 йилда кўчирилган саккиз жилддан иборат гўзал бир нусхаси ҳозир Истамбулда сақланмоқда. «Ал-Жомиъ-ас-саҳийх»га кўпдан-кўп шарҳлар битилган бўлиб, муҳим манба сифатида у қайта-қайта нашр ҳам қилинган. Имом ал-Бухорий тўпламларига киритилган ҳадислар фақат ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланиб қолмайди. Улар меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очик қўнгиллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик ва ҳалолликка даъват этиш каби ҳақиқий инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар қомусидир. Унда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керак, нимадан ўзни

тийиш лозимлиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз, айниқса ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насиҳатлар ва ўғитлар акс эттирилган.

Буюк ватандошимизнинг номи бутун ислом дунёсида самимий меҳр-муҳаббат, катта ҳурмат-эътибор билан тилга олинади. Шарқнинг турли бурчакларида имом ал-Бухорийнинг номини эшитмаган бирор кимса, унинг илму заковати етмаган бирор жой бўлмаса керак. Тақдир тақозоси билан бир вақтлар Шарқу Фарб мамлакатларига бориб қолиб, у жойларда муқим яшаётган ватандошларимиз ал-Бухорийнинг юртдошлари деб аталиб, уларга нисбатан иззат-икром билан муомалада бўладилар. Муслмон дунёсининг барча мадрасаю дорилфунунларида ал-Бухорийнинг ўлмас асарлари пайғамбар алайҳиссалом суннатлари бўйича асосий дарслик, қўлланма-дастуриламал ҳисобланади. Давлат ва жамоат арбоблари, уламолар, дин пешволари ал-Бухорий асарларидан ҳар бир кадамда истифода қилиб, унга таяниб иш тутадилар.

1974 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон муслмонлари диния бошқармаси ташаббуси билан жумҳуриятимизда бутун ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200 йиллик юбилейи нишонланган эди. Унинг шоҳ асарлари ҳисобланмиш «Ал-Жомиъ ас-саҳийҳ» ва «Ал-Адаб ал-муфрад» китоблари Тошкентда қайтадан нашр қилиниши ал-Бухорий меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Имом ал-Бухорий номи билан аталиши бундан ўн икки аср мукаддам илм-фан йўлида бекиёс катта хизмат қилган буюк олимга чуқур ҳурмат-эътиборнинг рамзидир. Алломанинг Хартанг қишлоғида жойлашган салобатли мақбараси энг обод ва кўркем кадамжолардан бири сифатида ардоқланиб, ислом аҳли ва барча меҳмонлар учун табаррук зиёратгоҳ сифатида машҳурдир.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Ота-она фарзандга зулм қилса ҳам улар ота-онага яхшилик қилавериши кераклиги ҳақида

Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилинади. «Қайси бир муслмон фарзанди савоб умиди билан эрталаб ота-онасини зиёрат қилса, Аллоҳ Таоло унга жаннатдан

иккита эшик очади. Агар улардан биттасини зиёрат қилса, унга жаннатнинг бир эшигини очади. Бола ота-онасидан қайси бирини хафа қилса, уни рози қилмагунча Аллоҳ Таоло ундан рози бўлмайди»,— дейдилар. Шунда бир киши: «Агарда ота-оналар болага зулм қилса, бола нима қилиши керак?» — деб сўради. Абдуллоҳ: «Агар улар болага зулм қилсалар ҳам бола уларни ранжитмаслиги керак»,— дедилар.

Ота-онасини рози қилган кишининг умри узок бўлиши ҳақида

Маъоз ал-Жуханий (розиёллоҳу анҳу) айтдилар: Расулуллоҳ: «Ким ота-онасини рози қилса, унга тубо¹ насиб бўлиб, Аллоҳ Таоло унинг умрини ҳам зиёда қилади»,— дедилар.

Ота-онанинг дуоси ҳақида

Абу Хурайра айтдилар: Расулуллоҳ: «Уч тоифа кишиларнинг дуоси ҳеч шубҳасиз Аллоҳ Таоло қошида мақбулдур: мазлум кишининг дуоси, мусофирнинг дуоси ва ота-онанинг дуоси»,— деганлар.

Раҳм қилмайдиган кишининг гуноҳи ҳақида

Расулуллоҳ: «Силаи раҳм қилмайдиган киши жаннатга кирмайди»,— дедилар.

Ёмон қўшни ҳақида

Абу Хурайрадан ривоят қилинди: Расулуллоҳнинг қилиб юрадиган дуоларидан бири шундай эди: «Эй Аллоҳ! Мен яшайдиган ердаги ёмон қўшнининг ёмонлигидан паноҳ беришингни сўрайман, чунки фоний дунёдаги ёмон қўшнидан қўчибгина қутилишинг мумкин».

¹ Тубо, тўбий — жаннатдаги дарахт.

Абу Хурайра айтадилар: «Хар бир мўмин банда ўз биродарининг кўзгусидир. У биродарида бир айбни кўрса, ўзида бўлган шундай айбни тузатишга ҳаракат қилиши керак».

Кишилар ўртасидаги ўзаро муҳаббат ҳақида

Абу Хурайра айтадилар: Расулуллоҳ: «Менин нафсим қўлида бўлган зот номи билан қасамёд қиламан, сизлар мусулмони комил бўлмагунингизча жаннатга қира олмай-сиз. Мусулмони комил бўлишингиз учун бир-бирларингизга муҳаббат қўймоғингиз шарт. Ўрталарингизда муҳаббат пайдо бўлиши учун саломни ошкора берингиз ва бир-бирингизга жаҳл қилишдан сақланингиз, чунки жаҳл тарашлагувчидир, яъни у сочни тарашламайди, балки дилни тарашлайди»,— дедилар.

Олим ҳам фақиҳ, ҳам яхши хулқли бўлиши ҳақида

Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилинди; у киши: Ахлоқнинг яхши бўлиши, таомнинг покизалиги, ростлик ва омонатга хиёнат қилмаслик — мана шу тўрт хислатни Аллоҳ Таоло сенга берган бўлса, дунёвий ишлардан четда қолган бўлсанг ҳам, зарари йўқдир»,— дедилар.

Ёлғон гапирмоқ дуруст эмас

Абдуллоҳ ибн Масъуддан ривоят қилинди. Бу киши айтдилар: Набий мухтарам: «Рост гапиринглар, чунки ростгўйлик яхшилиқларга бошлайди ва бу яхшилиқлар эса жаннатга йўллайди. Киши рост гапираверса, у Аллоҳ Таоло ҳузuriда жуда ростгўй деб ёзилиб қолади. Ёлғон гапиришдан ўзларингизни сақланг, чунки ёлғон гапириш ҳамма бузуклиқларга олиб боради, бузуклиқ эса дўзахга йўллайди. Киши ёлғон гапираверса, Аллоҳ ҳузuriда ёлғончи бўлиб ёзилиб қолади»,— деганлар.

Абдуллоҳ ибн Масъуд (розиёллоҳу анху)дан ривоят қилинди. У киши: «Хоҳ чиндан, хоҳ ҳазил тариқасида ёлғон сўзламоқ ҳам, бирор нарса ваъда қилиб, уни амалга оширмаслик ҳам дуруст эмас»,— дейдилар.

Мусулмон кишининг аразлаб юриши ҳақида

Анас ибн Моликдан ривоят қилинди: Расулуллоҳ: «Бир-бирингиз билан аччиқлашманг, ҳасад қилманг, тескари қараб кетманг. Эй Аллоҳ Таолонинг бандалари! Бир-бирингиз билан ака-ука бўлинглар. Ҳеч бир мусулмон киши ўз биродаридан уч кечадан ортиқ аразлаб юриши жоиз эмасдир»,— дедилар.

Бир қултум сув ичириш ҳақида

Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилинди. Шу ҳадис ровийларидан имом Лайс: «Бу ҳадис Расулуллоҳ сўзлари бўлса керак, деб ўйлайман, дедилар: «Ҳар бир одам боласининг баданида уч юз олтмишта майда сўнғак ва бўғинлар бор. Улар шу сўнғак ва бўғинлар учун ҳар куни бир садақа қилмоқлари лозим. Ҳар бир ширин сўз бир садақа, киши биродарига ёрдам қилмоғи ҳам бир садақа, унга бир қултум сув ичириши ҳам бир садақа ва кишиларга озор берадиган йўлдаги нарсаларни четга олиб ташлаш ҳам бир садақа ҳисобланади».

Мулойим бўлиш ҳақида

Абу ад-Дардо ривоят қилдилар: Расулуллоҳ: «Кимгаки мулойимликдан насиба берилган бўлса, унга яхшиликдан насиба ато қилинган бўлади ва ким ундан маҳрум қилинган бўлса, яхшиликдан ҳам маҳрум бўлган бўлади. Қиёмат куни мўмин банданинг тарозусини оғир қиладиган нарса яхши ахлоқдир. Аллоҳ Таоло ёмон сўз ва ёмон феъллик кишига албатта ғазаб қилади»,— дедилар.

Бетобни кўргани келган киши ҳақида

Жаъфар ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳакам айтдилар: Абу Бакр ибн Жузь ва Муҳаммад ибн ал-Мункадирлар масжид аҳлларида бир неча кишилар билан Умар ибн ал-Ҳакам ибн Рофеъал-Ансорийнинг бетобликларини сўраш учун бориб, унга: «Эй Абу Ҳафс! Бизга бир ҳадис айтиб беринг»,— деб сўрашганда, у киши: «Мен Жобир ибн Абдуллоҳдан эшитдим. Ҳазрати Жобир Расулуллоҳдан ривоят қилдилар: «Бир киши бетоб одамни бориб зиёрат қилса, Аллоҳнинг раҳматида юради, агар у бемор ёнида ўтирса, раҳмати илоҳияда жой олган бўлади»,— дедилар.

АБУ ИСО МУҲАММАД АТ-ТЕРМИЗИЙ

Ат-Термизийнинг тўлиқ номи Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳок Абу Исо ас-Сулламий аз-Зарийр ал-Буғий ат-Термизий бўлиб, у ҳижрий 209 (мелодийда 824) йили Термиз яқинидаги Буғ (ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод ноҳияси ҳудудида жойлашган) қишлоғида камбағал бир оилада таваллуд топган. Ўрта Осиёлик тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний (1113—1167) ат-Термизий Буғ қишлоғида вафот этганлиги учун ал-Буғий таҳаллуси билан ҳам аталгани ҳақида ёзади. Олим умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолганлиги сабаб бўлса керак, уни аз-Зарийр (кўзи ожиз) деб ҳам аташган. Лекин халқ орасида ат-Термизий номи билан машҳур.

Ат-Термизийнинг оиласи ва ота-онаси ҳақида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилмаган, фақат тарихчилар унинг «бобом асли марвлик эди, у киши Лайс ибн Сайёр замонида яшаган, сўнг у ердан Термизга кўчиб келганлар» деган фикрини келтириш билан чегараланадилар.

Ат-Термизий ёшлигидан ғоятда тиришқок, идрокли ва закий бўлиб, бу хусусиятлари билан ўз тенгдошларидан батамом ажралиб турган. Унинг ёшлик чоғларидан илмга ўта қизиқиши ва иштиёқи ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илмини чуқур эгаллашида намоён бўлди. У анча ёшлигидан Термиз, Самарқанд, Марв ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида истикомат қилган машҳур уламолар ва муҳаддислар асарларини қунт билан ўргана бошлаган. Балх ва Ҳайратон шаҳарларидаги илм ахллари билан илмий алоқаларнинг ўрнатилишида ҳисса қўшган термизлик олимлардан биридир. Илм-фанга ташна узоқ юртларга қатор хорижий мамлакатлар ва шаҳарларга сафар қилади. Жумладан у Ҳижозда, Макка ва Мадина, Ироқ, Хуросон ва бошқа қатор шаҳарларда бўлади ва ушбу жойлардаги кўплаб муҳаддислар, уламолар билан мулоқотда бўлиб улардан таълим олади, қизғин илмий мунозара ва баҳсларда

иштирок қилади. Узоқ йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий нафакат ҳадис илмидан, балки илм-ал-қироат, ал-баён, фикҳ, тарих ва фаннинг бошқа соҳаларидан ҳам кўплаб устозлардан сабоқ олиб ўз билимини оширади. Булар ҳаммаси ат-Термизийнинг ўз даврининг йирик олими даражасига етишида мустаҳкам замин тайёрлайди. Шу билан бир қаторда ат-Термизий ўзи ёшликдан қизиққан ҳадисларни тўплашга алоҳида эътибор билан қарайди. Бу борада у ҳар қандай қийинчиликларга бардош беради, у ўзи ўқиган ёки бирорта ровийдан эшитган ҳадиснинг асли ва иснодини изчиллик билан аниқлагач ва қайта-қайта текшириб тўғрилигига тўлиқ қаноат ҳосил қилгач, уларни алоҳида-алоҳида махсус қоғозларга қайд қилиб борган. Эшитган ҳадисларининг тўғрилигига шубҳа ва иккиланиш бўлганларини ҳам ажратиб батартиб ёзиб борган. Шу тариқа ҳадисларнинг тўғрилиги, исноди тадқиқ қилинганлари ёки шубҳалилари турли табақаларга бўлиниб улар саҳийҳ-тўғри, ишончли, ҳасан-яхши, маъқул, заийф-бўш, ишончсиз, ғарийб-ғалати каби хилларга ажратилган. Ат-Термизий ўз асарларида (бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталамиз) келтирган ҳадисларни, ушбу табақалар асосида кўрсатиб ўтган. Ҳадис илмининг ўрганишда ва такомиллаштиришда имом-ат-Термизий ўз даврининг кўпгина машҳур муҳаддисларидан таҳсил олди. Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Абу Довуд, Қутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғийлон, Саид ибн Абдурахмон, Муҳаммад ибн Башшод, Али ибн Ҳожар, Аҳмад ибн Мунийъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Бақийъ ва қатор таниқли муҳаддисларни унинг устозлари сифатида кўрсатиш мумкин.

Имом ат-Термизий ўз даврининг етук муҳаддиси сифатида кўпгина шогирдларга устозлик ҳам қилган. Унинг шогирдларидан Макхул ибн ал-Фазл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Абу ибн Муҳаммад ан-Насафюн, Ҳаммад ибн Шокир, Ҳайсам ибн Қулайб аш-Шоший Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий, Абу-л-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубий каби етук олимларни кўрсатиш мумкин. Юкорида кўриб ўтганимиздек ат-Термизийнинг устозлари ва шогирдлари орасида турли мамлакат ва элатларнинг вакиллари борлиги сезилиб турибди. Шу нуктаи назардан қаралганда узоқ ўтмишда ҳам илм-фаннинг таракқиёт ва маърифат уруғларининг тарқатиш борасида турли ўлкаларнинг вакиллари яқдил бўлиб фаолият кўрсатиб самарали ҳамкорлик қилганликлари,

умумбашарий кадриятлар равнақи йўлида ҳақиқат учун ҳам байналмилаллик руҳи мавжуд бўлганлиги ҳозирги давримиз учун ҳам ибратли бир ҳолдир.

Ат-Термизийнинг зеҳни ўткирлиги, хотираси ҳамда ёдлаш қобилиятининг кучлилиги хусусида тарихий манбаларда кўплаб мисоллар, ривоятлар келтирилади. Жумладан, араб тарихчиси Шамсиддин аз-Заҳабийнинг (1274—1347) «Тазкират ул-ҳуффоъ» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида қуйидаги ҳикоя келтирилади: Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий Маккага ҳажга бораётиб, йўлда кўп машҳур муҳаддислар билан учрашади ва мулоқотда бўлади. Шундай олимлардан биридан ҳадислардан сабоқ беришини илтимос қилган. У олим: — бўлмаса, қоғоз-қалам ол,— деган. Аксига олиб шу пайт ат-Термизий қалам топа олмаган ва олим рўпарасига ўтириб, эшитган ҳадисларини ёзиб оладигандек қоғоз устида қўлини ҳаракат қилдираверган. Олим эса турли-туман ҳадислар келтиравериб олтишга яқинини ҳикоя қилган. Шу орада олим қоғозга қараб унда ҳеч қандай ёзув кўрмаган ва ат-Термизийнинг бу ишидан жаҳли чиқиб: — Нима, сен менинг вақтимни бекорга йўқотмокчимсан, деб қойиган. Ат-Термизий бўлса бамайлихотир: Сиз айтган ҳадисларингизни ёддан айтиб берайми деган-у, ҳозиргина олимдан эшитган ҳадисларнинг ҳаммасини айнан айтиб берган. Ат-Термизийнинг хотираси кучлилигидан олим хайратга тушиб, ёқа ушлаган экан.

Бу хусусда яна бир ҳикоя ат-Термизийнинг сўзига асосланиб келтирилади: Маккага кетаётганимда — у пайтда бир шайх тўплаган ҳадислардан икки қисмини ёзиб олган эдим — тасодифан ўша шайхнинг ўзи билан учрашишга тўғри келди. У ҳақда сўраб-суриштирганимда уни фалончи (шайх) деб тушунтирдилар. Кейин мен уни ҳузурига йўл олдим. Турли ровийлар воситасида унинг ҳадисларидан ўзим аввал ёзиб олган икки қисм ёнимда деб ўйлаган эдим — аслида менинг ёнимдаги ҳадислар уларга ўхшаш-у, лекин бошқа ҳадислар экан. Мен унинг ёнига бориб салом-аликдан кейин ундан ҳадисларни айнан унинг ўз оғзидан эшитишни илтимос қилдим. У бунга рози бўлиб, ёддан ҳадисларни ҳикоя қила бошлади. Кейин менга қараб қўлимдаги оқ қоғозни тоза, яъни ҳеч нарса ёзилмаган ҳолда кўргач: — бу қилигинг учун мендан уялмайсанми,— деди. Мен маъзуруна ҳолда бор ҳақиқатни айтиб: Сиз ҳикоят қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан дедим ва уларни сўзма-сўз айтиб бердим. Шайх эса сўзларимга ишонқирамасдан: Нима, менинг ҳузуримга

келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми,— деди.— Йўқ,— деб жавоб қилиб яна унга: агар сўзларимга ишонмасангиз бошқа ҳадислардан айтинг,— дедим. Шунда у ўзининг гаройиб ҳадисларидан қирқтасини ҳикоя қилди. Мен унга уларни ҳам бошдан охир бирма-бир айтиб бердим. Шунда у: — Сенга ўхшаганини ҳеч қачон кўрмаган эдим,— деди.

Ат-Термизийнинг хорижий мамлакатларга қилган сафари узоқ йилларга чўзилиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, бу сафарлари чоғида у кўпдан-кўп олимлар, муҳаддислар билан мулоқотда бўлди. Шу билан бир қаторда мана шу сафарлари чоғида ҳадисларни тўплаб китоблар таълиф қилишга ҳам киришди. Чет эл сафарларидан ўз юртига қайтгач, ўз элидан чиққан олимлар билан илмий мунозараларда қатнашади, кўплаб шогирдларга устозлик қилади. Айниқса, машҳур муҳаддис олим имом ал-Бухорий билан кўплаб илмий баҳслар қиладики, бу ҳақда ат-Термизий ўзининг «ал-Илал» китобида ҳам ёзади. Ат-Термизийнинг кўпчилик асарлари жумладан, унинг машҳур асари «Ал Жомий» ҳам ўз Ватанига қайтганидан кейин яратилган.

АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ АСАРЛАРИ

Ўз ижодий фаолияти даврида, ат-Термизий ўндан ортиқ асарлар яратди. Унинг маданий меросида, шубҳасиз, «Ал-Жомий» асари катта аҳамиятга эгадир. Бу асар «Ал-Жомий ас-Саҳийх» («Ишончли тўплам»), «Ал-Жомий ал-кабийр» («Катта тўплам»), «Саҳийх ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» («Термизий суннатлари») номлари билан ҳам юритилади. Муаллифнинг йирик асарларидан яна бири «Аш-Шамойл ан-набавия» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»)дир. Бу асар «Аш-Шамойл Муҳаммадия», «Аш-Шамойл фи шамойл ан-Набий саллоллоҳу алайҳи васаллам» номлари билан ҳам аталади. Ушбу асарнинг ҳозирги пайтда Саудия Арабистонида истикомат қилаётган ватандошимиз Саид Маҳмуд Тирозий томонидан бажарилган ўзбекча таржимаси (араб алифбосида) яқинда Тошкентда нашр қилинди. «Китоб ал-Илал» (ал-илал ассағийр ва ал-илал ал-кабийр), «Китоб ат-Таърих», «Китоб уз-Зухд» («Тақво ҳақида китоб»), «Китоб ал-асмо ва л-куна» («Ровийларнинг исм ва лақаблари ҳақида китоби), ал-Илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадислардаги иллатлар ёки оғишишлар ҳақида»),

«Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Асмо ус саҳоба» («Пайғамбар саҳобаларининг исмлари») шулар жумласидандир.

«АЛ-ЖОМИЪ АС-САҲИЙҲ»

Ат-Термизийнинг ижодий фаолиятида яратган асарлари ичида, «Ал-Жомиъ ас-саҳийҳ» («Ишончли тўплам») энг асосий ўринни эгаллайди, ушбу асар «ал-Жомиъ ал-кабийр» («Катта тўплам»). «Саҳийҳ ат-Термизий», Сунан ат-Термизий» («Термизий суннатлари») каби номлар билан ҳам юритилади. Ушбу асарнинг қўлёзмалари дунёнинг бир қанча шаҳарларида мавжуд бўлиб, жумладан Тошкентда, жумҳурият Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам унинг қўлёзмалари сақланмоқда. Муҳим манба сифатида «Ал-Жомиъ ас-саҳийҳ» — бир қанча марта нашр қилинган. Улардан 1283 (1867—68) йили бажарилган тошбосмасини, 1292 (1876—77) йили икки жилдда Қоҳирада, шунингдек, 1980 йили Байрутда нашр этилганлигини кўрсатиш kifоядир. Ат-Термизийнинг бу муҳим асарига бир қатор шарҳлар ҳам ёзилган бўлиб, улардан Ибн ал-Арабий (вафоти 543 ҳижрий йили) номи билан машҳур бўлган имом Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулла ал-Ашбилийнинг «Оридат ал-Ахвазий ала китобат-Термизий» номли 13 жуздан (қисм)дан иборат шарҳ энг муҳим шарҳлардан ҳисобланади. Ушбу шарҳ дастлаб 1931 йилда Қоҳирада нашр қилинган. Имом Ҳофиз Абу Али Муҳаммад Абдурахмон ибн Абдурахим ал-Муборакфурий (1283—1353) қаламига мансуб яна бир шарҳ ҳам «Тухфат ул-Ахвазий би-шарҳи ат-Термизий» 4 жуздан иборат бўлган бу асар 1979 йилда Байрутда нашр қилинган. Мисрлик олим ва адиб Жамолиддин Абдурахмон ибн Абу Бакр ас-Сукотийнинг (1445—1505) ат-Термизий асарига ёзган шарҳи «Қут ал-муғтазий ала Жомиъ ат-Термизий» (ундан икки қисми нашр қилинган), деб аталади. Булардан ташқари Муҳаммад ибн Абдуқодир Абу ат-Таййиб ал-Маданийнинг «Шарҳи сунан ат-Термизий», Аҳмад Муҳаммад Шокирийнинг «Таҳқийқ» ва Шарҳи Жомиъ ат-Термизий» (ундан икки қисми 1937 йилда Мустафа ал-Бобий ал-Ҳалабий томонидан нашр қилинган), Муҳаммад Юсуф ал-Баннунийнинг

«Маориф сунаи; Шарҳи Сунаи ат-Термизий (унинг биринчи қисми 1963 йилда Покистонда нашр қилинган), Сирож Аҳмад ас-Сарҳамдийнинг «Шарҳи Сунаи ат-Термизий» номли форсча шарҳ, шунингдек Рашид Аҳмад ал-Канкуҳийнинг «Ал-Кавкаб ад-Дуррий ала ат-Термизий» (Ҳиндистонда чоп этилган). Муҳаммад, Анваршоҳ ал-Кашмирий икки жуздан иборат «Ал-Урф аш-Шазий ала Жомӣ ат-Термизий» (Бу асар ҳам Ҳиндистонда чоп этилган) ва ниҳоят Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Абдулҳодий ас-Санадийнинг (у 1138 йилда вафот этган) «Ҳошия ала сунаи ат-Термизий» каби шарҳларни кўрсатиш мумкин.

Аввал эслатиб ўтганимиздек, ҳижрий учинчи аср (мелодий тўққизинчи) ҳадис илмининг ривожига олтин давр ҳисобланиб, дастлаб бу даврда яшаб ижод қилган Имом ал-Бухорий, Имом Муслим каби алломаларнинг сермаҳсул фаолияти катта аҳамият касб этди. Мана шу пайтдан бошлаб пайғамбар алайҳиссалом ҳадиси шарифлари бир вариантга тўпланиб қолмасдан, балки улар аралашиб тоифаларга бўлина бошлади. Улар саҳийх (тўғри, ишончли), ҳасан (яхши, маъқул), заиф (бўш) каби гуруҳларга бўлиниб чуқур тадқиқ қилинган ҳолда илмий тарзда тартибга солина бошланди. Ўз устозлари Имом ал-Бухорий, Имом Муслим асос солган бу хайрли ишни Имом ат-Термизий чуқур масъулият ва катта идрок билан давом эттирди, ҳадисшуносликнинг илмий асосда ривожланишига улкан ҳисса қўшиб, мусулмон дунёсидаги энг нуфузли муҳаддислардан бири даражасига кўтарилди. Абу Исо ат-Термизийнинг шоҳ асари бўлмиш «Ал Жомӣ ас-саҳийх» асари олим машаққатли меҳнатининг маҳсули сифатида, ҳадис илмида катта аҳамиятга эга муҳим манбаълардан бири ҳисобланади. Энг аввало шуни айтиш керакки, муаллиф ўз асарини алоҳида-алоҳида бобларга бўлиб имкони борича ҳар бир ҳадис ровийларини келтириб, ҳар бир ҳадисдан кейин унинг ишончли ёки ишончсизлик даражасини аниқлаб алоҳида кўрсатди. Олдинроқ биз асарни «Сунаи» («Суннатлар») номи билан («Сунаи ат-Термизий») аталишини ҳам эслатиб ўтгандик. Бу ном билан аталишга асосий сабаблардан бири унда фикҳ масаласига доир аҳком, ҳадислар жуда кўп келтирилган. Шулар билан бир қаторда асарда панд-насихат, ахлоқ-одоб, тафсир, гўзал хулқ-фазилатлар хусусида ҳам жуда кўп ҳадиси шарифлар келтирилганки, бу даражадаги ҳадислар ҳеч бир муаллиф асарида учратилмайди, десак муболаға бўлмаса керак.

Таркибий жихатдан асар куйидаги бобларга бўлинади. Унда Таҳорат, Салот, (намоз), Закот, Рўза, Хаж, Жаноза, Никоҳ, Эмизиш, Талоқ, савдо-сотик, козилик аҳкомлари, тоvon тўлаш, меъёр, сайд, курбонлик, назр-ниёз, иймон, сийратлар, жиход, кийим-кечак, (либос), таомлар, ичимликлар (ал-ашриба), хайр-эхсон ва саховат, табобат, фарзлар, васиятномалар, хайрихоҳлик ва такдир, хуружу фитналар, башоратлар, шаҳодат, жаннат сифатлари, жаҳаннам сифатлари, иймон, илм, изн, сўраш ва одоб масалалари, Қуръон фазилатлари, кироат, тафсир, дуолар, манокиблар (фазилатлар), иллатлар ҳақидаги боблар келтирилган.

Мана шу боблар асарда сарлавҳа тарзида бўлимларга бўлинган ҳолда тузилган бўлиб, шу бобга доир келтирилган ҳадислар ушбу бўлим мазмунини тўла-тўқис ифодалайди. Ушбу бобга доир масала бўйича, муаллиф бир, кўпинча эса бир қанча ҳадисларни келтиради, сўнг эса бу масала юзасидан бошқа уламою-фақиҳларнинг фикрларини батартиб келтиради. Ундан кейин ривоят қилинган ҳадисни саҳийҳ, ҳасан, заиф ёки ғариблиги даражасига, ўз фикрини билдиради. Шундан сўнг ушбу ҳадис ровийлари, санадлари ва санад ўз ичига олган иллатлари хусусида ҳам илмий тарзда ўз фикрини баён қилади. Шунингдек мазкур ҳадисни бошқа йўллар билан қилинган ривоятлари, шу масала хусусида, бошқа муносиб ҳадис бўлса улар ҳақида ҳам зикр этиб ўтади.

Юқорида айтган фикримизга мисол тариқасида Абу Исо ат-Термизийнинг «Ал-Жомийъ» асарида «Таҳорат» бобида «Сафардаги ва бир жойда муқим турган киши маҳсисига масҳ тортиши» ҳақидаги келтирилган бир ҳадиси хусусида муфассал тўхталамиз. «Бизларга Қутайба сўзлаб берди, унга Абу Увона ривоят қилган, у Саийд ибн Масфукдан, у Иброҳим ат-Термизийдан, у Амр ибн Маймундан, у Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан, у пайғамбар алайҳиссаломдан ривоят қиладилар. Расули акрамдан Маҳсига масҳ этиш ҳақидаги савол билан мурожаат қилганларида, пайғамбар алайҳиссалом «Сафардаги киши уч кеча-кундуз, бир жойда муқим киши эса бир кеча-кундуз ўз маҳсисига масҳ тортади», деб жавоб қилганлар. Яҳъё Ибн Муъийн масҳ ҳақидаги Хузаймадан ривоят қилган ушбу ҳадисни саҳийҳ (ишончли) дейдилар. (Юқорида зикр этилган) Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийнинг исми эса Абу Ибн Абд бўлиб, баъзан уни Абдурахмон Ибн Абд ҳам деб аташар эди.

Имом Абу Исо ат-Термизий айтадилар: «Бу ҳадис

хасан (маъкул) ва сахийҳдир. Шу боб ҳакида Али, Абу Бакр, Абу Хурайра, Сафвон Ибн Уссол, Авф Ибн Молик, Ибн Умар ва Жарийрдан ривоят этилган ҳадис бор. Бизларга Хунод ривоят килди, у Абул-Ахвасдан, у (Осим ибн Аби ан-Нужуддан, у Зар ибн Хубайшдан, у Сафвон ибн Уссолдан, у айтди: Расулуллоҳ Саллаллоҳу алайҳи васаллам сафарда бўлган чоғларимизда бизларга уч кечаю уч кундузча чорик-маҳсиларимизни ечмасликка буюрардилар. Фақат жулуб бўлгандагина ечиб, катта ва кичик таҳорат синганда ҳам, уйқудан кейин ҳам ечмас эдик. Абу Исо ат-Термизий айтдилар: бу ҳадис сахийҳ ва хасандир, ал-Ҳакам ибн Утайба ва Ҳаммод Иброҳим ан-Нахайидан; у Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан ривоят килган ҳадис сахийҳ эмас. Али ибн ал-Мадийний хабар беради; менга Яҳё ибн Саъийд айтди, унга Шуъба шундай деган: Иброҳим ан-Назайи «Масҳ» ҳақидаги ҳадисни Абу Ибодуллоҳ ал-Жадалийдан ҳеч қачон эшитмаган. Заида Мансурдан эшитганига таяниб шундай дейди: Биз Иброҳим ат-Таймайнинг хужрасида ўтирган эдик, бизлар билан бирга Иброҳим ан-Нахайи ҳам бор эди. Шунда Иброҳим ат-Таймаий бизларга ҳадис ривоят килди, у Амр ибн Маймундан, у Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан, у пайғамбар алайҳиссаломдан «Маҳси-чорикка масҳ тортиш» ҳақидаги ҳадисни ривоят килдилар. Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий:¹ «Ушбу бобдаги энг маъкул ҳадис Сафвон Ибн Уссол томонидан ривоят этилган ҳадисдир» дейдилар.

Абу Исо ат-Термизий айтадилар: масҳ бобидаги бу сўз пайғамбар алайҳиссаломнинг аксари саҳобаи уламолари ва тобеинлари ҳамда улардан сўнг ўтган Суфён ас-Саврий, Ибн ал-Муборак, аш-Шофий, Аҳмад ва Исҳоқ каби фуқаҳоларнинг сўзларидир. Улар: «Бир жойда муқим турган киши бир кеча-кундузгача масҳ тортади»,— дейдилар. Баъзи бир аҳли илмлардан ривоят қилишлари-ча, улар маҳси-чорикка масҳ тортишда муддатни белгиламайдилар. Бу Молик Ибн Анаснинг сўзидир. (Аммо) Абу Исо ат-Термизий айтганлар: (Масҳ тортишда) вақт (муддат) белгилаш ва унга риоя қилиш тўғридир. Дарҳақиқат ушбу ҳадис (аввал зикр қилинганидек) Сафвон ибн Уссолдан ривоят қилинган эди.

Ушбу келтирилган мисолдан муаллиф бир ҳадисни тўғри ёки нотўғрилиқ даражасини аниқлаш учун қанчалик ровийларининг фикр мулоҳазалари, ушбу ҳадисни пайғамбар алайҳиссаломга яқин бўлган саҳобалар ва бошқа уламолар фикрини эътиборга олган ҳолда ўз фикрини баён

қилганлигини кўрдик. Ўз асарига киритилган бир неча минг ҳадисни шундай тадқиқ қилиш муаллифдан қанчалик машаққатли меҳнат, сабр-тоқат талаб қилганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Чунончи ат-Термизийнинг китобида бу хилдаги ҳадисларнинг ғоят даражада кўплиги бу беназир асар катта меҳнат ва машаққатли изланишлар эвазига вужудга келганидан яна бир бор ёрқин далилдир. Ат-Термизийнинг ушбу асари узок изланишлар, муҳокама-лардан кейин мўмин-мусулмонларга ҳавола қилинган. Ушбу қимматли асар ҳақида муаллифнинг ўзи «Ал-Жомий»ни ёзиб тугатиб Хиждоз, Ирок ва Хуросон олимларига кўрсатганимда, улар уни мамнунлик билан бир овоздан маъқул топдилар. Ростдан ҳам кимнинг хонадониди бу китоб бўлса гўёки бу уйда пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари сўзлаётган мисоли»,— деб ёзади. Машҳур олим Тошкўбрийзода, Имом ат-Термизийнинг ижодий фаолиятига юқори баҳо бериб, шундай деб ёзади: «Имом ат-Термизийнинг ҳадис илми соҳасида кўплаб таснифотлари бор. Ул зотнинг «ас-Саҳийх» асарлари ушбу китобларининг энг яхшиси ва ғоятда фойдалисидир. Ушбу китоб энг тартибли ва такрори оз китобдир. Бу китобда бошқа ҳадис китобларида учрамайдиган маз-ҳаблар зикри, далили-исботлар, уларнинг сабаблари, «Саҳийх», «Ҳасан», «Ғарийб» каби турли ҳадислар баёни бўлиб, шунингдек китоб сўнггида иллатли ҳадисларга бағишланган «Китоб ал-Илал» қисми мавжуд бўлиб, унда жуда кўп ғоятда фойдали мулоҳазаларни имом-ат-Термизий жамъ қилганлар. Бу асарни мутолаа қилган ҳар бир кишига унинг кадр-қиммати махфий қолмайди». Бундан ташқари жуда кўп замондош олимлар, шунингдек, ундан кейин яшаб ўтган таниқли муҳаддислар ат-Термизийнинг ҳадисларидаги жуда катта хизматлари, унинг ҳар томонлама такомиллаштиришдаги ва келгуси авлодларга соф ҳолда етказишдаги буюк хизматлари юқори баҳоланган. Ҳадис имомларидан бири Абдурахмон Ибн Муҳаммад ал-Идрисий «ат-Термизий ҳадис илмида иктидо қилинадиган имомлардан биридир».— деб ёзса, Тақиуддин Ибн Таймийя «Абу Исо ат-Термизий биринчи бўлиб ҳадисни саҳийх, ҳасан, заифга тақсим қилган олимдир»,— деб гувоҳлик беради. Ҳофиз Ибн Ражаб ўзининг «Шарҳу Илали ал-Жомий» китобида «Билгилки, имом ат-Термизий ўз китобларида ҳадисни саҳийх, ҳасан ва ғарибга бўлганлар» — деб алломанинг ҳадис илмидаги хизматларини алоҳида таъкидлайди. Ат-Термизий асарининг барчага фойдаси ҳақида ал-Ҳофиз Абул-Фазл

Муҳаммад ибн Тоҳир ал-Муқаддасий (у 507 ҳижрий йилда вафот этган). Мен учун «Ат-Термизийнинг «ал Жомий» таснифи Имом ал-Бухорий ва имом Муслим асарларидан кўра ҳам фойдалироқдир. Чунки ал-Бухорий ва Муслимнинг китобидан фақат ўқимишли олимларгина фойдаланади. Абу Исо ат-Термизийнинг асаридан эса ҳар бир кимса бемалол фойдаланади», — деб ёзган эди.

Абу Исо ат-Термизийнинг бошқа бир йирик асари «аш-Шамоил-ан-набавия» — «Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари» деб аталади. Бу асар баъзи манбаъларда «Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллаллоҳу алайҳи ва саллам», «аш-Шамоил ал-Муҳаммадия» номлари билан ҳам келтирилган. Асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у зотнинг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилат ва одатларига оид тўрт юзу саккиз ҳадиси шарифни ўзига жамлаган қимматли манбаъдир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар, муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг бошқа асарлардан афзаллиги ва фарқи шундаки, у имкон қадар пайғамбар алайҳиссалом фазилатларига доир барча ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, мантиқан изчил бир ҳолатда тартибга келтирган ва ўзига хос мустақил, яхлит бир китоб шаклида тасниф қилган. «Аш-Шамоил ан-набавия» азалдан исломшунос олимлар ва тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ва ҳошиялар ҳам ёзилган. Улардан Абдурауф ал-Муновий ал-Мисрийнинг (вафоти 1003 ҳижрий йили) «Шарҳ уш-шамоил», Али ибн Салмон ал-Ҳаравий ал-Қодирийнинг (вафоти 119 ҳижрий йили) «Жамъ ул-васоил фи шарҳи аш-Шамоил», Сулаймон ибн Умар ибн Мансур ал-Жумалнинг «ал-Мавоҳиб ал-Муҳаммадия бишарҳ аш-Шамоил ат-Термизий» (бу асарнинг бир қўлёзмаси Қоҳирадаги ал-Азҳар кутубхонасида 144 (ҳадис илми) рақами остида сақланмоқда), Муҳаммад ибн Қосим ибн Жасус ал-Моликийнинг (вафоти 1182 ҳижрий йили) «Ал-Фавоид ал-Жалийла ал-баҳия ала аш-Шамоил ал-Муҳаммадия» (бу асар 1927 йилда нашр қилинган) ва ниҳоят Ал-Азҳарнинг собиқ шайхи Иброҳим ал-Божурийнинг (вафоти 1277 ҳижрий йили) «ал-Мавоҳиб ал-Ладуния ала аш-Шамоил ат-Термизия» каби шарҳларни кўрсатиш мумкин. Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, асарнинг тили

равон бўлиб, услуби ғоятда соддалиги билан ҳам кўпчилик асарлардан ажралиб туради. Муҳим тарихий манбаъ сифатида «аш-Шамоил ан-Набавия» форс ва турк тилларига ҳам таржима қилинган. 1248 ҳижрий йили Ҳисониддин ан-Нақшбандий томонидан туркий тилига қилинган таржимаси араб тилини билмайдиган туркий халқлар учун ғоятда фойдали қўлланма бўлиб хизмат қилади. Ат-Термизийнинг ушбу асарига шарҳ ёзган шайх Иброҳим ал-Божурий «Имом ат-Термизийнинг «аш-Шамоил ан-набавия» китоблари ўз бобида яккаю ягона асардир. Тартиби ва ўз ичига олган мавзулари жиҳатидан ягона бўлиб, нодир китоблар жумласидан ҳисобланур. Унинг овозаси Мағрибу Машриққа бориб етди. Машхур олим Али Ибн Салмон ал-Ҳаравий ал-Қодирий ўзининг юқорида зикр қилинган «Жамъ ул-васоил фи шарҳи аш-Шамоил» номли шарҳида ат-Термизийнинг ушбу асари хусусида шундай деб ёзади: «Расулуллоҳ Саллаллоҳу алайҳи васалламнинг фазилатлари, ахлоқлари ҳақида тасниф этилган мусаннафотларини энг чиройли ва яхшиси бу имом ат-Термизийнинг пайғамбар сиёратлари ҳақидаги мукаммал ва мухтасар китобларидир. Бу китобни мутолаа қилувчи, жаноби пайғамбарни кўргандай ва ул зотнинг ҳар бобидаги маҳосини шарифларидан баҳраманд бўлганга ўхшайди («Ал-Мавоҳиб ал-Ладуния» китоби, биринчи жуъ, 2-бет), Олдинрок эслатиб ўтганимиздек, асарнинг ҳозир Саудия Арабистонида истикомат қилувчи ватандошимиз Саид Маҳмуд Тирозий томонидан бажарилган она тилимизга қилинган мухтасар таржимаси 1990 йили ат-Термизийнинг 1200 йиллик юбилеи муносабати билан Тошкентда қайтадан нашр қилиндики, бу ҳол буюк муҳаддиснинг қимматли асарини ўрганишда катта аҳамият касб этиши шубҳасиздир. «Аш-Шамоил ан-набавия»нинг тузилиши ва таркиби ҳақида гапирадиган бўлсак, «Аш-Шамоил ан-набавия» эллик олти бобга бўлиниб, у «бобун жоа фи халқи Расулиллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам», яъни «Расулиллоҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг жисми қаримлари ҳақида ривоят қилинган ҳадис шарифлари бобидир», демакдир. Умуман олганда мазмунига кўра асарни икки асосий қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисмга мансуб ҳадислар пайғамбар алайҳиссаломнинг суврат (ташки киёфа)ларига бағишланган. Буларга кўра пайғамбаримиз новча ҳам, пакана ҳам бўлмай, балки ўрта бўйли, яғриндор, қўллари бўлали, гўштдор ва доимо жун билан қопланган, қафтлари бўлик,

киргийбурун, пешоналари кенг, кўзлари катта-катта бир зот бўлган.

Асарнинг иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса пайғамбар алайҳиссаломнинг ички дунёси ва ахлоқий фазилатларини баён қилади. Бу ҳадислар билан танишар эканмиз, Муҳаммад алайҳиссалом ахлоқий жиҳатлардан намунавий, мукамал бир зот эканлигини, муомалада унинг катталару кичиклар, аёллару эркаклар, бойлару камбағаллар билан ўзини бир хил муомалада тутишини, рўзғор ва оила юмушларида ўз хотинларига астойдил кўмаклашиб ёрдам беришини, башарти бирор гуноҳ қилиб қўйган киши узр сўраса, унинг гуноҳини кечиршини, барча одамлар билан ўта латофат билан муомалада бўлганини, йўлида учраган барча кишиларга биринчи бўлиб салом бериб, ҳол-аҳвол сўрашини билиб оламиз.

Асарда пайғамбаримиз алайҳиссаломга мансуб юксак инсоний фазилатлар, хусусан, у зотнинг гўзал хулқи муборақлари, ҳар қандай таҳсинга сазовор сифатусийратлари ҳақида тўла ва мукамал маълумот келтирилган. Булар ҳаммаси замондошимиз, айниқса, ёш авлодни маънавий ва ахлоқий тарбиясида муҳим аҳамиятга моликдир.

«Аш-Шамоил ан-набавия»нинг XVI асрга оид бир ажойиб қўлёзмаси Тошкентда, Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентда мазкур идора буюртмаси билан «Аш-Шамоил-ан-набавия»нинг ушбу қўлёзмаси офсет тариқасида нашр этилган бўлиб, ундаги қисқача сўзбоши марҳум муфтий Зиёвуддинхон Ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган. Бундан ташқари «Аш-Шамоил ан-набавия»нинг айрим қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Бериуний номли Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда.

Юқорида буюк муҳаддис ижодига оид айрим нукталар ҳақида фикр юритилди, холос. Унинг ижодини ўрганиш, тадқиқ этиш иши эндигина бошланыпти десак муболаға бўлмас. Демак, бу борадаги барча хайрли ишлар олдинда. Қуйида муҳаддиснинг «Аш-Шамоил-ан-набавия» китобидан олинган ҳадисларни эътиборингизга ҳавола этамиз.

Отанинг ўз фарзандига берган тарбияси катта микдор пул садақа қилгандан кўра авлорокдир.

Ўз дўстига содиқ одам Аллоҳ таоло наздида энг яхши инсондир; ўз қўшнисига яқин бўлган қўшни Аллоҳга ҳам яқин саналади.

Одамларга ташаккур айтмаган киши Аллоҳ таолога ҳам шукрона келтирмайди.

Ҳақиқий садақа фақир-бечораларга қилинган садақа-дир. Раҳмдил киши учун садақа икки нарсадир: ҳам садақа, ҳам ҳады.

Садақа — ҳам Парвардигорнинг ғазабини сўндиради, ҳам майитдан ёмонликни даф қилади.

Ҳаётда дастлаб туртинганингаёқ сабрли бўл.

Дунёдан ўтган кишиларнинг яхши фазилатларини ёслаб, ёмонликлари ҳақида оғиз очмангиз.

Муҳаммад алайҳиссалом деганлар: «Мен илгари сизларга қабрларни зиёрат қилишни ман этган эдим. Энди эса менга волидамнинг қабрини зиёрат қилиш изн этилди. Бинобарин, сиз ҳам қабрларни зиёрат қилингиз, чунки улар охиратни эсингизга солади».

Пайғамбар алайҳиссалом деганлар: «Агар биронганиз намозхонларга имомликка ўтмоқчи бўлсангиз, унинг енгилроқ бўлишига интилинг. Чунончи намозхонлар ичида ёш болалар, ёши улғайган қариялар ва соғлиғи заифлари ҳам бўлади. Агар улардан кимдир ёлғиз ўзи намоз ўқиса, истаганича ўқийверсин».

Абу Шуайб деган бир шахс ўз хизматкорига: «Беш кишига яраша овқат тайёрла, мен пайғамбар алайҳиссаломнинг юзларидан қоринлари очганини сездим», — деган. Овқат тайёр бўлгач, одам юбориб, пайғамбар алайҳиссалом ва унинг ёнида бўлган шерикларини уйига таклиф қилади. Улар ушбу хонадонга келаётганларида таклиф пайтида ҳозир бўлмаган бир киши ҳам уларга эргашиб келаверади. Қачонки жамоа хонадон эшигига яқинлашганда, пайғамбар алайҳиссалом уй эгасига: «Биз билан бирга сен чақирмаган бир кимса ҳам келаётир, лекин агар сен рухсат қилсанг, у ҳам киради», — дедилар. Хонадон соҳиби: «Биз рухсат қилдик, майли, у ҳам кирақолсин», — деди.

Кимки ташландик ерни обод килса, бу ер ўшаники бўлади. Бу ерда золим кишининг (хатто) тер тўкишга ҳам ҳаққи йўқ.

Мўмин бандалардан кимки кўчат ўтқазса ёки зироат экса, ундан инсон ёки қуш ёки ҳайвонлар баҳраманд бўлиб, у банда учун бир садақа ҳамдир.

Пайғамбар алайҳиссаломдан сўрабдилар: «Сизнинг назарингизда ким энг афзал киши ҳисобланади?» «Қимки Аллоҳ таоло йўлида жиҳод қилса»,— дедилар. «Ундан кейин ким?» деб сўрадилар. «Охиратдан кўркқан, фуқаросига иймон келтирган ва одамларни ёмонликлардан огоҳ қилувчи киши афзалдир», дедилар.

Бир кишилик таом икки кишига ҳам етади, икки кишилик таом тўрт кишига, тўрт кишилик таом саккиз кишига ҳам етади.

Ота рози — худо рози. Отанг ғазабга келса, худо ҳам ғазабга келади.

Учта дуо, шак-шубҳасиз мустажобдир: жабрланган мазлум кишининг дуоси, мусофир кишининг дуоси, отанинг ўз фарзандидан ризо ёки норизо бўлиб қилган дуоси.

Пайғамбар алайҳиссалом ўз яқинларидан бири Амажж Абул-Қайсга деганлар: «Сенда Аллоҳ таоло суйган икки фазилат бор: мурувват ва вазминлик».

Бир саҳройи араб пайғамбар алайҳиссаломдан: «Одамларнинг энг яхшиси ким?», деб сўраганида, «Ўзоқ умр кўриб яхшилик қилган киши»,— деб жавоб қилганлар.

Ўзингдан юқори турганларга эмас, ўзингдан пастда бўлганларга қара, чунки бу сени Аллоҳнинг неъмати ёғилишини менсимасликдан асрайди.

Абу Хурайра гувоҳлик беришларича, пайғамбар алайҳиссалом деганлар: «Оёқ кийимини кийганда ўнг оёқдан бошлаб кийинг, ечмоқчи бўлсангиз чап оёқдан бошлаб ечинг».

Ибн Аббос айтишларича, пайғамбар алайҳиссалом узлуксиз бир неча оқшомларни оч ўтказардилар. Қўпинча ўзлари ва аҳли оилалари ҳам кечки овқатни емасдилар. Аксар истеъмол қилган нонлари арпа унидан бўларди.

АБУ-Л-ҚОСИМ МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ

Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий 467 ҳижрий сана ражаб ойининг 27- кунн (янги ҳисобда 1075 йилнинг 19 мартда) Хоразмнинг Замахшар номли катта бир қишлоғида туғилган. Аввал ўз юрти Хоразмда, ундан кейин Бухорода таҳсил кўрган. Кўпгина хорижий элларга, жумладан Марв, Нишопур, Дамашк, Бағдод, Макка ва Ҳижозга сафар қилган. У тилшунослик, луғатшунослик, адабиёт, жўғрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ илмларида элликдан ортиқ йирик асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксар қисми бизгача етиб келган. Аз-Замахшарий 1144 йилда Хоразмда вафот этган.

Хоразмлик буюк алломанинг номи Ғарбда ҳам кенг танилган. Айниқса, араб олимлари томонидан унинг асарлари зўр кизиқиш билан ўрганилган ва хануз ўрганилаётир. Унинг серқирра ижодига бағишланган турли китоблар, тадқиқотларнинг кетма-кет нашр қилиниши фикримизнинг далилидир. Шулардан бири фаластинлик олима Ҳинд Хусайн Тохонинг «Ал-Адаб ал-арабий фи иқлим Хваразм» («Хоразм ўлкасида араб адабиёти») илмий тадқиқотидир. Мана шу тадқиқотда араб ва форс тилларида ёзилган хилма-хил ва кўп сонли манбаларга асосланиб, ўрта асрларда Хоразмда яшаб ижод қилган кўплаб арабийнавис олимлар, шоир ва адиблар ҳақидаги қимматли маълумотлар келтирилган. Айниқса, бундан тўққиз аср муқаддам яшаган буюк ватандошимиз аз-Замахшарийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги кўплаб маълумотлар диққатга сазовор.

Тадқиқотчи ушбу мавзунн атрофлича ёритишда араб ва форс тилларида ўрта асрларда ёзилган кўплаб ёзма манбаларга таянганлигини алоҳида қайд қилиш керак. Тадқиқот, кириш қисмидан бошлаб Хоразм номининг келиб чиқиши, унинг ўтмиши, жўғрофий мавқеи, тарихий ўрни, бу ўлка жойлашган чегара каби маълумотлар бир-бирига қиёсланган ҳолда манбалар асосида ёзилган.

Хоразм ҳақида олима келтирган турли-туман тарихий, жуғрофий ва этник маълумотлар Ибн Фазлон, Ибн Хавқал, ал-Истаҳрий, ал-Қазвиний, ал-Муқаддасий, Ибн ал-Асир, Ёқут ал-Ҳамавий, Абу-л-Фатҳ, ал-Журжоний, Абу-л-Фида, Абу Ҳамид ал-Ғарнотий, Ибн Батута, ал-Қалқашандий каби кўплаб араб сайёҳ ва тарихчи олимларнинг асарларига асосланган. Агар ушбу муаллифлардан айримлари (масалан, ал-Муқаддасий, Абу Ҳамид ал-Ғарнотий, Ёқут ал-Ҳамавий, Ибн Батута) Хоразмда бўлганлиги ва улар ўзлари кўриб мушоҳада этганлари асосида ёзганлари эътиборга олинса, Ҳинд Ҳусайн Тоҳонинг тадқиқоти ишончли манбаларга таяниб ёзилганлиги яна бир қарра исботланади.

Маълумки, мазкур даврда Хоразм ҳар томонлама обод ва кўркем бўлган кўплаб шаҳар ва қишлоқлардан иборат ривожланган бир ўлка бўлган. Шу фикримизга далил тариқасида Ҳинд Ҳусайн Тоҳо ҳам ўз асарида келтирилган икки араб муаллифининг Хоразм ҳақида ёзганларидан қисқача парча келтиришни лозим топдик. Улардан бири дунёнинг кўп мамлакатлари каби Хоразмни ҳам зиёрат қилиб, у ҳақда кўп маълумотлар қолдирган машҳур араб сайёҳи ва қомусий олими Ёқут ал-Ҳамавий (1179—1229) ўзининг «Мўъжам ал-булдон» («Мамлакатлар қомуси») деган йирик асарида «Назаримда дунёнинг ҳеч бир элида Хоразм ерларидан кенгрок ва аҳолиси гавжум бирор жой бўлмаса керак ... Хоразмнинг аксар қишлоқлари — бозорлари, ҳаётин (маиший) озиқ-овқат ва анжомларга эга дўконлари бўлган шаҳарнинг ўзгинасидир», — деб ёзган бўлса, ундан юз йил чамаси кейин яшаган араб космограф олими Шамсиддин Муҳаммад ибн Абу Толиб ал-Димашқий (1256—1327) «Нухбат ад-дахр фи ажойиб ал-барр ва-л-бахр» («Ер ва сув ажойиботлари ҳақида ўз даврининг сараси») деган асарида «Хоразм ўлкаси олтмиш минг қишлоқни ўз ичига олади», деб ёзишидан чиндан ҳам Хоразм ўрта асрларда катта бир ўлка бўлганлиги намоён бўлади.

Ҳинд Ҳусайн Тоҳо тадқиқотида Хоразмнинг Хивак (Хива), Гурганч (ҳозирги Урганч), Кот, Дарғон, Ҳазорасп, Барқон, Замахшар каби кўплаб шаҳар ва қишлоқларига доир, энг муҳими бу жойлардан етишиб чиққан бир қанча етук олимлар, шоирлар, адиблар, факиқлар, муҳаддислар, қорилар ҳақида ҳам кўплаб фактик маълумотлар келтирилганки, илм-фанда яхши маълум бўлмаган бу сиймолар ижоди ва фаолиятини ўрганишда бу маълумотлар катта аҳамият қасб этиши шубҳасиздир.

Хоразм аҳлининг табиати, хулқ-атвори, одоби, уларнинг ғоятда меҳмоннавозлиги, гапга чечанлиги, қизғин баҳс ва мунозаралар билан фикр-мулоҳаза юритиши, ғарибу мусофирларга нисбатан ғамхўрлиги ҳақида кўп маълумотлар бор. Дарҳақиқат, Хоразмда бўлган машҳур араб сайёҳи Ибн Батута (1303—1376) ўзининг «Риҳла» («Саёҳатнома») номли асарида «дунёда ҳеч бир ўлкада Хоразм элидан ахлоқи яхшироқ, олийжаноброқ ва мусофирпарварроқ элни кўрмадим»,— деб ёзган.

Ҳинд Ҳусайн Тоҳо тадқиқотида Хоразмнинг оғир иқлими — кишда қаҳратон совуқ, ёзда жазирама иссиқ бўлиши ҳақида, бу ўлкада етиштирилган зироат экинлари, мева-чевалар, қазилма бойликлари, чет ўлкалар билан савдо-сотик масалаларига доир хилма-хил кўплаб иқтисодий ва ижтимоий характердаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Мазкур тадқиқотда Хоразм ҳукм юритган қатор сулолалар, айниқса Хоразмшоҳлар салтанати ҳақида кўп мулоҳазалар юритилган. Дарҳақиқат, Хоразмшоҳлар ҳукмдорлиги даврида Хоразмда иқтисодий юксалиш билан бир қаторда илм-фан ва адабиёт ҳам ғоятда тараққий қилган эди. Бунга ҳукмдорларнинг илм-фан аҳлига катта эътибор бериб, уларга ҳомийлик кўрсатганликлари ҳам ижобий роль ўйнаган эди. Улардан баъзилари, масалан, Хоразмшоҳ Алоуддин Текишнинг (у 1172—1200 йилларда салтанат юритган) ўзи ҳам яхшигина адиб бўлиб, араб ва форс тилларида ижод қилган, Хоразмда ҳанафия мазҳаби тарзида машҳур мадраса қурдирган. Кези келганда шуни таъкидлаш керакки, бу даврда нафақат ҳукмдорлар, балки кўпгина бадавлат кишилар ҳам илм-маърифат тарқатиш йўлида жонбозлик кўрсатганлари ҳақида манбаларда талай маълумотлар бор. Ҳинд Ҳусайн Тоҳо ҳам ўз тадқиқотида Хоразмшоҳлар даврида илм-фан ва адабиёт тараққий қилганлигини, илм толиблари, шу жумладан камбағал фуқароларни билимли ва маърифатли қилиш мақсадида улар ўз давлатларининг турли томонларида кўплаб мадрасалар, жомелар, кутубхона (дор-ул-кутуб)-лар қурганлиги, ҳатто баъзи мадрасалар илм билан шуғулланувчиларни муайян маблағ ва озиқ-овқат билан таъминлаганлиги ҳақида ёзади.

Хоразмда илм-фан ва маданиятнинг ривожига, шубҳасиз, хорижий эллардан келган ва бу ерда ижод қилган олимлар, шоиру адибларнинг хизмати катта бўлган. Шу хусусда олима Хоразмда баракали ижод қилганлардан асл балхлик машҳур шоир, адиб ва котиб Рашидуддин ал-

Ватвот, хуросонлик ал-Қулсумий, Шомдан келган Шарафиддин Муҳаммад ибн Наср ибн Анийн, Наса шахридан Муҳаммад ан-Насавий, жандлик Еқуб ибн ал Жандий ва бошқаларни зикр қилган. Булардан кўпларининг ижодларидан намуналар келтириб, улар ижодида араб классик адабиётига хос мадҳия, фахр, ғазал, ҳанийн (ватанни қўмаш), ҳажв, шикоят каби жанрлар ўз ифодасини топганлиги, улар ўртасидаги боғлиқликни ҳар томонлама таҳлил қилади. Хоразмда яшаб, асосан, араб тилида ижод қилган мазкур муаллифлар ижодини умумлаштирган тарзда хулосалар чиқаради.

Ўша даврда Хоразмда яшаб, ижод қилган бир қатор арабийнавис олимлар, шоир ва адиблар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган махсус боблар Ҳинд Ҳусайн Тоҳо тадқиқотининг асосий қисмини ташкил қилади, десак бўлади. Шулар жумласидан Абу Бакр ал-Хоразмий (935—993), Абул Қосим аз-Замахшарий (1075—1144), ал-Қосим ибн ал-Хусайн (1160—1223), Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Иброҳим ар-Ракқоший (туғилган ва вафот этган йиллари ҳозирча аниқ эмас), Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳамид ва шунингдек, аввал зикр қилинган Хоразмга келиб, бу ерда умрининг охиригача ўттиз йил чамаси яшаб, ижод қилган шоир ва адиб Рашидуддин ал-Ватвот (1088—1175 ёки 1182 йилда вафот этган) ҳаёти ва фаолиятини батафсил ёритган.

Тадқиқотчи кўпгина араб манбаларига таяниб, мазкур муаллифлар ҳаёти ва ижодини тўлиқ ёритишга интилган. Жумладан, машҳур шоир ва адиб Абу Бакр ал-Хоразмий (935—993)нинг ҳаёти ва ижоди ас-Саолибий, Ибн Халликон, ан-Насавий каби тарихчиларнинг маълумотлари асосида тикланган. Ал-Хоразмийнинг «Ар-Расоил («Мактублар») девонидан ўрин олган назмий ва насрий асарларидан парчалар келтирган.

Ҳинд Ҳусайн Тоҳо тадқиқотида Рашидуддин ал-Ватвот, ал-Қосим ибн ал-Хусайн, Абу Муҳаммад ар-Ракқоший, Абу Абдуллоҳ ибн Ҳомид каби ўрта асрларда Хоразмда яшаб ижод қилган адиб ва шоирлар ҳақида муфасссал маълумотлар келтирилади. Уларнинг ижодларидан кўплаб намуналар келтирилиб, атрофлича таҳлил қилинади, уларнинг бадий кимматига тегишли баҳо берилади. Мазкур муаллифлар ҳақидаги кўпгина маълумотлар ишончли ёзма манбалар асосида ёзилганлиги учун ҳам улар илм-фан учун ғоятда қимматлидир. Ушбу маълумотлар ўзига хослиги билан ажралиб туради ва

мазкур муаллифларнинг ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганишда шубҳасиз, муҳим аҳамиятга эгадир.

Шулар билан бир қаторда Ҳинд Ҳусайн Тоҳо тадқиқотидаги салмоқли ўринни хоразмлик машҳур тилшунос ва луғатшунос олим, шоир ва адиб Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарийга (1075—1144) бағишланган саҳифалар эгаллайди. Хоразм заминидида туғилиб ўсган бу комусий аллома чиндан ҳам араб дунёсида Шарқнинг буюк мутафаккирларидан бири сифатида кенг танилган. Араб тили ва адабиёти, нотиклик санъати, шеърят, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид элликдан ортиқ асарлар яратган буюк ватандошимизнинг ҳаёти ва ижоди, унинг бой илмий ва адабий мероси араб олимлари томонидан ҳар томонлама ўрганилмоқда ва тадқиқ қилинмоқда. Ҳинд Ҳусайн Тоҳонинг тадқиқоти ҳам ушбу фикримизга бир далилдир. Олима ўрта аср араб манбаларига таяниб, аз-Замахшарийнинг ҳаёти ҳақидаги турли маълумотларни келтиради, тадқиқотини ёзиш жараёнида унинг асарларидан ҳам кенг қўламда фойдаланади. Дарҳақиқат, ўз билим тафаккурининг чуқурлиги ва ноёб истеъдодининг кенг камровлилиги туфайли йирик ва муҳим асарлар яратган аз-Замахшарий ўз даврида «устоз ул-араб ва-л-ажам» («араблар ва ғайри араблар устози»), «Фахру-л-Хваразм» («Хоразм фаҳри»), Маккада узоқ вақт яшаганлиги учун Жоруллоҳ («Аллоҳнинг қўшниси») каби шарафли номларга сазовор бўлган эди. Ҳинд Ҳусайн Тоҳо таъкидлаганидек, у ўз юрти Хоразмда бўлса ҳам ёки ўзи зиёрат қилган Шарқнинг кўплаб шаҳарларида ҳам доимо машҳур олимлар, шоир ва адиблар даврасида бўлар, улар билан қизғин илмий баҳслар, мунозараларда иштирок қиларди, илм аҳллари унинг фикрига кулоқ солардилар. Мана шу улкан обрў-эътибор ва буюк даҳо эҳтимол унга ўз асарларидан бирида «ва инний фи Хваразм Қаабат ул-адаб» «ростдан ҳам мен Хоразмда адиблар учун (бир) Қаъбаман» деб ёзишга асос бўлган бўлса керак.

Ҳақиқатан ҳам аз-Замахшарий бизга жуда бой илмий ва адабий мерос қолдирган. Чунончи, у ўзининг бутун ҳаёти ва фаолиятини илм-фанга, турли соҳаларга оид асарлар таълиф қилишга бағишлаган. Хоразм ўлкасида ва Шарқнинг турли шаҳарларидаги кўпдан-кўп шогирдларига жуда катта эътибор билан қараб, уларга кўп вақтини сарфлаган. Ўз даврининг машҳур олимлари билан яқин муносабатда бўлиб, улар билан муттасил равишда хат орқали боғланиб турган. Илмий асарлар яратиш ва етук

шогирдлар етиштиришни ҳамма нарсадан, ҳатто фарзанд кўришдан ҳам юқори кўйган.

Аз-Замахшарий ғоятда такводор киши бўлиб, доимо инсонларни ўз хирси ва нафсониятини тийишга чорлаган. Манбаларда келтирилишича, шу вайданми ёхуд илм-фанга бутунлай бағишлаганлиги сабаблими ёки жисмоний кусурлигиданми (унинг бир оёғи чўлок бўлиб ёғоч оёқда юрган), у ўз ҳаётида бирор марта ҳам уйланмаган ва бошқаларни ҳам уйланмасликка даъват қилган. У уйланмасликни энг юксак баркамоллик деб ҳисоблар ва бу хусусда ўзининг «Атвоқ уз-заҳаб» («Олтин шодалар») асарида «аёл кишига унинг хусни-жамоли учун эмас, балки унинг покиза иффати важдан уйланиш керак. Чунончи покиза иффат билан чирой жаъм бўлгандагина ҳақиқий баркамоллик ҳосил бўлади. Баркамоллиكنинг бундан ҳам юксак чўққиси — агар эркак бир аср умр кўрса ҳам, уйланишдан ўзини тия билишдир», — деб ёзган эди. Илм-фан йўлида ўзини фидо (баҳшида) қилишликни аз-Замахшарий ҳар қандай хирсиятдан ғоятда юқори кўяди. Шу боисдан ҳам у «Навобиг ул-калим» («Нозик иборалар») номли бошқа бир асарида «Котиб хати билан қоғозни қоралаш (яъни ёзиш) соҳибжамолнинг ёноғини (бўса билан) қизартиришдан кўра ҳам ёқимли», деб илм-фанга бўлган ўз муносабатини алоҳида таъкидлайди.

Ҳинд Ҳусайн Тоҳо ўзининг бу асарида аз-Замахшарий асарлари ҳақида, айниқса олимнинг Қуръон тафсирига бағишланган «ал-Қашшоф» ва шунингдек «ал-Муфасссал», «Муқаддамат ул-адаб», «Асос ул-балоға» ва бошқа асарлари ҳақида ҳам кўп фикрлар билдирган, унинг назмий ва насрий асарларидан кўплаб намуналар келтирган, ушбу асарларнинг ўрганилиш тарихи, қўлёзма ва нашрлари ҳақида бир талай маълумотларни илмий тарзда шарҳлаган. Ҳеч шубҳа йўқки, Ҳинд Ҳусайн Тоҳонинг аз-Замахшарий ҳақидаги фикр-мулоҳазалари буюк ватандошимиз ҳаёти ва ижодини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

ШАРҚУ ҒАРБНИНГ ФАХРИ

Хоразмлик шоир ва адиб Ал-Қосим ибн ал-Хусайн ҳақида

Фаластинлик олима Хинд Хусайн Тохонинг Бағдодда чоп қилинган «Ал-адаб ал-арабий фи-иклими Хваразм» («Хоразм ўлкасида араб адабиёти») деган илмий асари ўрта Осиёни араблар босиб олганидан то хоразмшоҳларнинг инқирозга юз тутишигача (1231 йил) бўлган даврда Хоразмда яшаб ижод этган кўпгина олим, адиб ва шоирларга оид маълумотларга бой. Мазкур тадқиқотни ўрганиш жараёнида XII асрнинг иккинчи ярми — XIII асрнинг бошларида яшаб ўтган хоразмлик шоир ва адиб Ал-Қосим ибн ал-Хусайн ҳақидаги мулоҳазалар диққатимизни тортди. Фикримизча, ҳозирги адабиётшунослигида Ал-Қосим ибн ал-Хусайн тўғрисида ҳеч ким ёзган эмас. Лекин тарихий манбаъларда шоир ҳаётига доир талай маълумотлар, унинг ижодидан намуналар келтирилган. Адибнинг тўлиқ номи Абу Муҳаммад ал-Қосим ибн ал-Хусайн ибн Аҳмад ал-Хоразмий бўлиб, садр ул-фазоил (фазилатли кишилар пешвоси) лақаби билан машҳур эди. У ҳижрий 555 (баъзи манбаъларда ғалат — 505 йил деб ҳам кўрсатилган) Хоразмда туғилган. Ал-Қосимнинг болалик йиллари ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Кейинчалик эса у ўз даврининг етук олими, насру назм билимдони Абдулфат Носир ибн Абдусайд ал-Матразийдан фикҳ ва араб тилини ўрганган. Унинг илмини ошириш мақсадида Бухорога борганлиги ҳам маълум. Зотан, Бухоро ўрта асрларда бутун Шарққа донғи кетган илмий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган.

Ал-Қосим ибн ал-Хусайн яшаб ижод қилган йиллар Хоразмда хоразмшоҳлар ҳукм юритган даврга (1097—1231 йиллар) тўғри келади. Тарихдан маълумки, бу пайтда хоразмшоҳлар, айниқса ўз ҳокимликларининг охириги ўн йилликларида, кўп ўлкаларни эгаллаб, катта салтанат тузган эдилар. Натижада мамлакат иқтисодида, савдосотиғи ва қишлоқ ҳўжалигида, айниқса маданият соҳасида катта юксалиш юз берган эди. Ҳукмдорларнинг илм-

фан аҳлига, шоиру адибларга кўрсатган эътибори шарофатида Хоразмда ва Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида, жумладан Самарқанд ва Бухорода ҳам илм-фан, маданият гоят тараққий қилган эди. Йирик маданий марказлар ўртасидаги илмий-маданий алоқалар ривожланди, илмий мунозара ва баҳслар одат тусига кирди. Ўша пайтда илм толибларининг шаҳарма-шаҳар юришлари табиий бир ҳол бўлган. Шу жиҳатдан ҳам Ал-Қосим ибн ал-Хусайннинг Бухорога борганлиги фикримизнинг бир далилидир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, хоразмшохлар даврида авом халқ учун ҳам илм-маърифат ўчоқлари мавжуд бўлган. Масалан, Бухоронинг Деҳқон даҳасида фақир-бечоралар учун нодир кўлёмалар сақланадиган кутубхона — «Дор-ул-фуқаро» («Қашшоқлар уйи») фаолият кўрсатганини айтиш мумкин. Хуллас, аввал Хоразмда, сўнгра Бухорода ўз даврининг таникли олимларидан таълим олган Ал-Қосим ибн ал-Хусайн етук шоир ва адиб бўлиб етишади. Машҳур араб географи ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий (1179—1229) дунёнинг кўп мамлакатларида, жумладан Хоразмда ҳам бўлган. У ўзининг «Мўъжам ал-удабо» («Адиблар қомуси») номли йирик асарида 1219 йили Хоразмни зиёрат қилганида Ал-Қосим ибн ал-Хусайн уйида меҳмон бўлганини ёзади. Ёқут ал-Ҳамавий шундай дейди: «Мен унинг хонадонига қадам қўйганимда бутун вужудимни титроқ тутди, у менга жуда ҳам улуғвор, гоятда хуштаъб, истараси иссиқ, фасоҳатли бир инсон сифатида намоён бўлдики, у билан суҳбатдан қалбим шодликка тўлиб назму насрим унинг васфидан ожиз бўлиб қолди».

Ёзма манбаъларда қайд этилишича, Ал-Қосим ибн ал-Хусайн девон тартиб берган, бироқ, афсуски, у бизга тўла етиб келмаган. Шоирнинг девони мўғуллар истилоси даврида йўқ бўлиб кетган, деб гумон қилинади. Шу босидан ҳам Ёқут ал-Ҳамавийнинг юқорида зикр этилган асарида Ал-Қосим ибн ал-Хусайн ижодидан келтирилган ва турли мавзуларга бағишланган назмий парчалар алоҳида аҳамиятга эгадир. Даставвал шунини айтиш керакки, Ал-Қосим ибн ал-Хусайн ўша пайтда оммавий тус олган таомилга кўра араб тилини мукаммал билганлиги учун ҳам ўз асарларини араб тилида ёзган. Шоир ўрта аср араб классик адабиётига хос бўлган шакл ва жанрларда (жумладан мадҳия, фахрия, ғазал ва ҳоказолар) баракали ижод қилган. Дарвоқе, Ал-Қосим ибн ал-Хусайннинг ўзи ҳам бу ҳақда Ёқут ал-Ҳамавийга: «Мен шеърларимда аниқ бир амалдорни (ҳоким, подшоҳ, амир ва шу кабилар)

мадҳ қилмайман. Мен мадҳ этган шахслар ҳаётда бор бўлмаган (хаёлий) кишилардир»,— деб айтган.

Ал-Қосим ибн ал-Хусайн шеърлари мазмун ва шакл жиҳатидан қадимий араб шоирларига хос анъанавий услубда ёзилган бўлса-да, улар ўзига хос хусусиятлари, масалан, бир қадар муболағадорлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, шоир шеърларида араб бадавийлари ҳаёти чуқур акс этган. Гарчанд унинг бадавийларга ҳеч бир боғлиқлиги ва араблар орасида яшаганлиги ҳақида бирор маълумот бўлмаса-да, ижодида бадавийлар мавзун кенг қўламда ифодаланади. Бу эса адибнинг қадимий араб шоирлари адибларни кунт билан чуқур ўрганганлигини, бадавийлар ҳаётидан яхши хабардор бўлганини кўрсатади.

Ал-Қосим етук шоир бўлиш билан бирга, илм-фаннинг бошқа соҳаларида ҳам баракали ижод қилган. Жумладан, адибнинг тил ва адабиёт, фикҳ ва ҳадисга оид кўп асарлари, шарҳлари ҳам бор. У ўта саводли ва маърифатли бўлиб, фикҳ, ҳадис, назм ва наср, айниқса тафсир (шарҳ) хусусида кенг қўламда қалам тебратган. Ёқут ал-Ҳамавий «Мўъжам ал-удабо»да Ал-Қосим ибн ал-Хусайннинг қуйидаги асарлари бўлганини қайд этган: Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Ал-Муфасссал» асарига ёзилган уч жилдлик «Шарҳ ал-муфасссал ли-з-Замахшарий», «Ас-Сабиқа» («Ёмби») («Аз-Замахшарийнинг мазкур асарига ёзилган шарҳ»), «Ат-Тажмир» («Бирлаштириш») — бу ҳам Аз-Замахшарийнинг «Ал-муфасссал» асарига ёзилган шарҳ, Абу Аъло ал-Мааррийнинг «Сақт уз-занд» асарига бағишланиб ёзилган шарҳ, «Ат-Тавдих» («Тушунтириш») — Ал-Ҳаририйнинг «Мақоматлари» га бағишланган шарҳ, «Лаҳжат аш-шариъа» («Шариат тили») — фикҳ лексикасига бағишланган шарҳ, «Китоб ас-сир фи-л-иъраб» («Флексия сирлари ҳақида китоб»), «Китоб шарҳ ал-абнийя» («Грамматик шакллар ўзгармаслигини шарҳловчи китоб»), «Китаб аз-завайя ва-л-хабайя» («Пучмоқлар ва махфий нарсалар ҳақида китоб»), — бу китоб грамматикага бағишланган, «Китаб ал-муҳассилли-л-муҳсила» («Ўрганиладиган нарсанинг ҳосиласи ҳақида китоб») — бу китоб нотиклик санъатига бағишланган. «Китаб ужала ас-сафар фи-ш-шиър» («Шеърятга шошилиш сафар»), «Китаб бадоиъ ал-милх» («Нодир фасоҳатли иборалар китоби»), Абу Наср ал-Утбийнинг «Тарих ал-Йаминий» асарига бағишланган шарҳ ва бошқалар.

Ўз даврининг етук шоири ва адиби даражасига етган Ал-Қосим ибн ал-Хусайн фақирона ҳаёт кечирган кўрина

ди. Бу ҳолни адибнинг Ёқут ал-Ҳамавий билан суҳбатидан ҳам англаш мумкин. Ёқут ёзади: «Умримда бир мартагина менга мурувват қилган кишини биламан, холос, деди Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн менга.— У ҳам бўлса Бухорода бўлганимда юз берган эди». У Бухорога илм олиш ва бирон кишидан Қуръон кироатини ўрганиш ниятида келган эди. У Бухорода илм пешволаридан ҳисобланган Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний сингари бир қанча машҳур кишилар ва адиблар суҳбатида бўлади. Кейинчалик Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайннинг шеърятдаги маҳорати ошғач, вазир Ал-Жайҳоний салтанат ҳисобидан унга етмиш динар ҳадя қилиб, яна катта ваъдалар беради. «Агар муҳтож бўлмаганимда шу пулни олмас эдим»,— деб шикоят қилади шоир. Сўнгра Хоразмнинг илғор кишиларидан бири, подшоҳга яқин бўлган Аш-Шихаб ал-Хуфий қандайдир бир мансаб ва ўн динар бадалига унинг ёнида шолча устида шеър ўқиб ўтирадиган хизматга чорлаганда бу таклифни қабул қилмаганини Ёқут ал-Ҳамавийга айтган. Яна Ёқут ёзади: «Мен унинг маиший турмуши ва қандай қилиб тирикчилик ўтказаётганини сўраганимда, у менга: «Отамдан мерос қолган бир қадар мол-дунё мен учун кифоя, шу мулк ўзгаларга муҳтожликдан мени қутқазди»,— деб жавоб берди. Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн ҳаёти фожиали тугаб, у 1221 йили мўғул босқинчилари томонидан қатл қилинади.

Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн Ёқут ал-Ҳамавий айтганидек: «У ўз даврининг яғонаси, ўша аср кишиларининг пешвоси, илм-ул-маоний ва услуб эгаси, Шарқу Ғарбнинг фахри эди».

РАШИДУДДИН АЛ-ВАТВОТ ХОРАЗМДА

Хоразм ўлкасининг тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Бу кўҳна ўлка азалдан Ўрта Осиё ва ҳатто бутун Шарқнинг муҳим иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлиб келган. Айниқса, X асрнинг охирларида ва XI асрдан бошлаб Хоразмнинг шухрати бутун мағрибу машриққа ёйилди. Чунки Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Махмуд аз-Замахшарий ва бошқа кўпгина илм-фан ва маданиятнинг йирик намояндаларининг ҳаёти ва ижоди ушбу даврга тўғри келади ва Хоразм замини билан узвий боғлиқдир. Бу улуғ сиймолар ҳақида жуда кўп асарлар, мақолалар ёзилган, уларнинг ҳаётлари кўп олимларимиз томонидан ҳар томонлама ёритилган. Ўзларининг ўлмас асарлари билан жаҳон фани ва маданиятига салмоқли ҳисса қўшган ушбу алломаларнинг оламшумул фаолиятлари ва бошқа қатор ижобий омиллар Хоразмнинг қўшни Шарқ халқлари билан илмий ва маданий алоқаларининг ривожига, ғоявий ҳамкорлигига катта таъсир кўрсатди. Бу ўзаро ҳамкорликдан Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари маданиятининг бири-бирига ўзаро таъсир этиб, бойитгани ва бу ҳолдан ҳар қайсисини ҳам ўзаро манфаатдор бўлганлигини яққол кўриш мумкин.

Ёзма манбаларда келтирилган фактларга кўра мана шу даврда Хоразмда етишган кўпгина олимлар, адиблар ва шоирлар қатор Шарқ мамлакатларида самарали фаолият кўрсатишган. Шу билан бир қаторда ўша пайтда Шарқдаги йирик илмий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган. Хоразмда эса маҳаллий олимлар билан бир қаторда хорижий Шарқ халқларининг вакиллари ҳам самарали ижод қилганлар. Бу илмий-маданий алоқалар ва ҳамкорлик тарихи ҳозирча олимларимиз томонидан атроф-лича ўрганилган деб бўлмайди.

Хоразмнинг қўшни Шарқ халқлари билан илмий ва маданий алоқалари шу соҳага муайян ҳисса қўшган машҳур шахслар ҳақидаги маълумотлар ёзма манбаъларда (айниқса араб ва форс тилларида ёзилган) кўплаб

келтирилган. Мана шу тарихий манбаъларни ҳар томонлама ўрганиш Ўрта Осиё билан қўшни Шарқ халқлари ўртасида қадимдан давом этиб келаётган илмий-маданий алоқаларни тўлиқ тасаввур қилишимизда муҳим роль ўйнайди. Шу нуқтаи назардан биз ушбу мақоламизни XII асрда Хоразмда яшаб ижод қилган, асли балхлик машҳур шоир ва адиб Рашидуддин ал-Ватвотнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилишга бағишладик. Унинг тўлиқ исми Рашидуддин Муҳаммад ибн Абдужалил ал-Умарий бўлиб, Рашидуддин ал-Ватвот номи билан машҳурдир (ватвот — арабча кўршапалак: у калта бўйли, тепакал ва хунук башарали бўлганлигидан шундай лақаб билан аталган бўлса керак).

Рашидуддин ал-Ватвот 1114—1116 йилда Балхда туғилганлиги адабиётларда кўрсатилган бўлса ҳам, баъзи муаллифлар уни 1087 ёки 1094 йилда туғилган деб ёзишган. Ўша пайтда Балх Хуросоннинг энг йирик иқтисодий, илмий ва маданий марказларидан бири бўлиб, бу борада у Нишопур, Хирот ва Марв каби Шарқнинг йирик шаҳарлари билан беллашарди. Шаҳарнинг турли бурчакларида мадрасалар, жомеълар ва кутубхоналар кўп бўлиб, уларда ўз даврининг илғор ва билимдон кишилари диний ва дунёвий фанлар, маданиятни тарғиб қилардилар. Рашидуддиннинг болалик йиллари ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Лекин ўша пайтда Балхда қарор топган маданий муҳитни ҳисобга олиб айтиш мумкинки, у ёшлик йилларида Балхнинг машҳур мадрасаларида таҳсил кўрган. Жумладан, унинг Балхдаги энг эътиборли мадраса ҳисобланган Низомия мадрасасида таълим олганлиги маълум. Ушбу мадрасада ал-Ватвотга устозлик қилган имом Абу Саид ал-Харавий унинг ҳаётида ва ижодий фаолиятида чуқур из қолдирган шахслардан бири ҳисобланади. Ал-Ватвот ал-Харавий билан бутун умри давомида боғлиқ бўлганлиги ва унинг билимини юқори баҳолаганлиги ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

Балхда, Низомия мадрасасида ўқишини тугатгандан сўнг Рашидуддин ал-Ватвот Хоразмга келади. Унинг бу ерга келган йили аниқ кўрсатилмаса-да, баъзи таъминлар мавжуд. Унинг Хоразмга ташрифи 1150—1152 йилларга тўғри келади. Чунки айрим манбаларда ал-Ватвотнинг бу кўҳна воҳада қарийб 30 йил яшаганлиги қайд қилинган. Яна бир далил шуки, у Хоразмга 30—35 ёшларга тўлгандан кейин келган бўлиши керак. Бунинг боиси шуки,

у бу юртга келгач, дарҳол хоразмшоҳ Отсизнинг саройига хизматга олинди ва Отсизнинг энг яқин кишиларидан бири бўлиб қолди. Бу юқори мартабага ал-Ватвот ўз юрти Балхда чуқур билим олиб, маълум ҳаётӣ ва ижодӣ тажрибага эга бўлганлиги, араб ва форс тилларини мукаммал эгаллаганлиги, котиблик санъатининг сирус-асрорларини яхши ўзлаштирганлиги сабабли эришган.

Албатта, ўша даврдаги таомилга кўра аксарият йирик шоир, адиб ва котибларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳукмдорлар саройи билан боғлиқ бўлган. Шу хусусдан ҳам Рашидуддин ал-Ватвот Хоразмда яшаган пайтида қарийб ўттиз йил давомида хоразмшоҳлар (аввал Отсиз, сўнг унинг ўғли Йил Арслон ва ундан кейин эса унинг ўғли Алоуддин Текиш) саройида котиб ул-иншо (бош котиб) лавозимини эгаллаган. Бундай обрў-эътиборга унинг чуқур билимдон бўлганлигидан, ҳукмдорлар орасида ёзишма ва мактубларда насрий сажъ услубини обдон ўзлаштирганлиги сабаб бўлган. Рашидуддин ал-Ватвот ижодига юқори баҳо берган Ёқут ал-Ҳамавий уни таърифлаб: «У ўз замонасининг энг нодир ва ажиб кишиларидан, ўз даврининг ғаройиб шахсларидан бўлиб, наср ва назм бобида ўз асрининг энг фозили эди. Араб тилининг энг нозик томонлари, нахву-адабнинг ғоятда билимдони эди. Унинг шухрати чор атрофга ёйилган бўлиб, номи эса барча иқлимларда маълум эди»,— деб ёзган.

Рашидуддин ал-Ватвот хоразмшоҳлар саройидаги етакчи шоир сифатида ўша пайтдаги кўпгина шоирлар, олимлар билан дўстона муносабатда бўлди, уларга ғамхўрлик кўрсатиб ҳомийлик қилди.

Рашидуддин ал-Ватвот хоразмлик машҳур адиб ва олим Маҳмуд аз-Замахшарий (1075—1144) билан ҳам яқин муносабатда бўлган. Унинг шогирди бўлиш истагини ҳам билдириб, асарларидан кенг кўламда фойдаланган. Маълумки, аз-Замахшарий бир неча бор Маккага бориб, бирмунча муддат у ерда яшаган, ўзини ашаддий такводор ва ислом дини ҳомийси деб ҳисоблаган. Рашидуддин ал-Ватвот ўша пайтда Маккада яшаётган аз-Замахшарийга мактуб йўллаб, ҳар қандай хоҳиши бўлса-да, ўзини Маккага ҳаж қилишга имкони йўқлигидан, шундай буюк неъматдан маҳрум эканлигини зорланиб айтади. Шунингдек, ал-Ватвот аз-Замахшарийнинг шогирди имом Жамолуддин Ёқуб ибн Ширин ал-Жандий билан ҳам яқин алоқада бўлган ва уни ўз шеърларида мадҳ этган. Бу ўринда яна шуни айтиш керакки, Рашидуддин ал-Ватвот яшаган вақт салжуқийлар султони Санжар ва

унинг ворислари ҳокимлик қилган даврга (1092—1157) тўғри келиб, улар замонида ҳам илм-фан ва адабиёт (айниқса, форсий забон) ғоятда тараққий этган эди. Хоразмшоҳлар саройида бўлгани каби салжуқийлар саройида ҳам кўплаб олимлар, шоиру адиблар ижод қилардилар. Қизиғи шундаки, икки томон — хоразмшоҳлар билан салжуқийлар ўртасидаги салтанат рақобатида адиб ва шоирларнинг ҳам роли катта эди. Қалами ёрдамида ҳар ким ўз ҳомийси ва султонини мадҳ этиб, унинг рақибини камситар, уни ҳажв қилар, бунинг натижасида улар орасида адоват ҳам пайдо бўларди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида хоразмшоҳни мадҳ қилиб шеърлар ёзган Рашидуддин ал-Ватвот билан султон Санжарнинг яқин суҳбатдоши, унинг саройидаги форсий забон шоир ал-Анварий ўртасидаги ихтилофни кўрсатиш мумкин.

Ал-Ватвотнинг тўғрисиўзлиги, чўрткесарлиги ҳамда ижодини тан олмаган адиб ва шоирлар билан кескин муносабатда бўлганлигини ҳам қайд қилиш керак. Бунга мисол қилиб аввал ал-Ватвот билан дўстона муносабатда бўлган шоир Афзалиддин Бадийл ибн Али ал-Ҳоконий аш-Ширвоний (1107—1198) ҳам сўнгги вақтда унинг ганимларидан бирига айланган. Султон Санжар томонидан хоразмшоҳлар давлатига элчи сифатида юборилган шоир Адиб Собир ат-Термизий ҳам ал-Ватвотнинг шубҳали гапларига ишонган хоразмшоҳ Отсиз томонидан 1147 йилда Жайхун (Амударё) га чўктириб юборилганлиги тахмин қилинади.

Ал-Ватвот замондош шоирлар ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилиқларга келганда шуни айтиш мумкинки, баъзи тадқиқотчилар таъкидлаганидек, тили аччиқлиги ва қайсарлиги сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, икки ҳукмдор ўртасидаги сиёсий қарама-қаршилиқлар ва улар манфаатини ҳимоя қилган шоирлар ўртасидаги адоватнинг ҳам кучайишига сезиларли туртки бўлган.

Узоқ йиллар хоразмшоҳлар саройида иззат-иқром ва ҳурматда бўлган Рашидуддин ал-Ватвот умрининг охиригача улар хизматида бўлиб, 1191 йилда Хоразмда вафот этди.

Ўрта асрларда хорижий юртлардан келиб Хоразмда яшаган ва ижод қилган шоирлар ичида Рашидуддин ал-Ватвот, шубҳасиз, энг машҳури ҳисобланади. Йирик шоир ва адиб сифатида Рашидуддин ал-Ватвот кўпдан кўп асарлар ёзган бўлиб, уларнинг аксар қисми ҳозирги вақтгача етиб келган. Манбаъларда ва ҳозирги адаби-

ётларда қайд қилинишича, унинг йигирма битта асари борлиги маълум. Ал-Ватвот араб ва форс тилларини мукаммал билгани учун у иккала тилда ҳам ижод қилган. Шу хусусдан ҳам ал-Ватвотнинг насрий ва назмий асарларида, шунингдек унинг филологияга оид фаолиятида ҳам арабий, ҳам форсий тил баробар ўрин олган, унинг форс тилида ёзилган шеърӣй девони Давлатшоҳ ас-Самарқандийга таяниб ёзган тадқиқотчи Э. Брауннинг фикрича, ўн беш минг байтдан иборат бўлган.

Ал-Ватвотнинг араб тилидаги шеърӣй девони ҳам бўлиб, бундан ташқари унинг арабий шеърларининг талай қисми шоирнинг асосий асари ҳисобланган «Ҳадоиқ ас-сиҳр фи дақиқ аш-шиър» (Шеърӣят нозикликларида сеҳр бўстонлари)га киритилган. Ал-Ватвотнинг форс тилида ёзилган бу муҳим асари шўро шарқшуноси Н. Чалисова томонидан русчага таржима қилиниб, тўлиқ илмӣй изоҳлари ва тадқиқотлари билан 1985 йилда Москвада нашр қилинган.

Рашидуддин ал-Ватвотнинг бошқа асарлари ичида айниқса, «Мактублар» номи билан аталган ёзишмалар тўплами алоҳида аҳамиятга эгадир. Араб тилида битилган ушбу мактублар хоразмшоҳ Отсизнинг набираси Султоншоҳ Маҳмудга (у 1172—1193 йилларда ҳукмронлик қилган) бағишланган бўлиб, асосан 1156—1173 йиллар орасида ёзилган. Бу «Мактублар» икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми халифлар, султонлар, ҳоконлар, вазиру амирлар, валийлар, қози ва муфтилар номига жўнатилган турли-туман мактублардан иборат. «Мактублар»нинг иккинчи қисми эса олимлар, юқори мансабли амлдорлар, машҳур шахслар, шоиру адиблар ва муаллифнинг ўз ёру дўстларига йўллаган мактубларидан ташкил топган.

«Мактублар»да ўша давр сиёсий, иқтисодий, ижтимоӣй ва маданий ҳаётига доир кўп маълумотларни учратиш мумкин. Рашидуддин ал-Ватвот ўз даврининг кўпгина машҳур адиблари билан яқиндан таниш бўлган, кўплари билан хат орқали боғланиб турган, унинг ўша пайтда Хоразмда яшаган машҳур олимлар Имодуддин Солиҳ ибн ал-Билолий, Исмоил ал-Журжоний, Абу Мудар ад-Дабӣй ҳақидаги маълумотлари муҳим аҳамиятга эгадир. Хоразмда осойишталик барқарор бўлиб, хотиржамлик ҳукм сурганлигидан хорижий эллардан ҳам кўплаб адиблар, шоирлар бу ерга келиб яшаганлар, ижод қилганлар.

Рашидуддин ал-Ватвотнинг Салжукийлар саройидаги шоирлар ал-Ҳоконий, Собир ибн Исмоил ат-Термизий билан муносабатлари ёмонлашгани ҳақида олдинроқ ёзган эдик. Унинг билан яна бир шоир ва адиб Ҳасан ал-Қаттон ўртасидаги кескин муносабатлар ҳақида Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг «Муъжам ал-удабо» асарида ёзади. Ҳасан ал-Қаттон ал-Ватвотга мактуб йўллаб, ўз китобларини ўғирлашда уни айблаб, роса қойийди. Лекин ал-Ватвот жавоб мактубида буни қатъиян рад қилиб, етарли далилу-исботлар билан инкор қилади. Ал-Ватвотнинг мактубларидан ўша даврда шоир ва адиблар орасида учрайдиган бир-бирининг ижодий маҳсулидан ўғирлаш, кўчирмачилик ҳоллари ҳам кўп бўлганлигини биламиз. Бу хусусда ал-Ватвот билан аз-Замахшарийнинг шогирди Қози Жамолуддин Ёқуб ибн Ширин ўртасидаги ёзишмаларни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин.

Хоразмнинг ижтимоий ҳаётига доир маълумотлар ал-Ватвот «Мактублар»ининг қимматли томонларидан биридир. Жумладан, «Мактублар»да ўша даврда Хоразмдаги сиёсий ва ижтимоий ҳаётга доир маълумотлардан: Хоразмга, ал-Ватвот қофирлар (аҳл-ал-куфр) деб атаган турк кўчманчи қабилаларининг муттасил хужумлари тўғрисида, бу ўлкадаги сиёсий вазият ҳақида, Хоразмнинг қишда қахратон совуғи, ёзда жазирама иссиғи, мадрасалар ва бошқа илм даргоҳларида уюштириладиган илмий мунозаралар ва ижодий сабоқларни кўрсатиш кифоядир.

Хуллас, Хоразм заминида узоқ вақт яшаб, баракали ижод қилган шоир ва адиб Рашидуддин ал-Ватвотнинг адабий меросини чуқур ўрганиш, шубҳасиз. Ўрта асрларда ҳар томонлама тараққий қилган қадимий ўлка — Хоразм тарихини тўла ёритишда муҳим аҳамиятга эгадир.

ИБН АРАБШОҲ

УМР МАНЗИЛЛАРИ

Ибн Арабшоҳнинг тўлиқ исми Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим бўлиб, у 791 хижрий йили зу-л-қаъда ойининг ўртасида (1389 йилининг 5 ноябрида) Дамашк (Сурия) шаҳрида туғилди. Ибн Арабшоҳ асли дамашқлик бўлганлиги учун унга ад-дамашқий деб нисбат берилса-да, бирмунча вақт ўсмонли турклар ҳузурида (Кичик Осиёда) яшаганлиги учун ар-Румий, ҳамда ёшлигидан ватанидан кетиб, кўп муддат хорижий юртларда истиқомат қилганлиги учун унга ал-Ажамий деб ҳам нисбат берилган. Гарчи Эронга ҳеч бир муносабати бўлмаса-да, Ибн Арабшоҳни асли эронлик деган фикр ҳам учраб, умрининг кўп қисмини саёҳатларда ўтказганлиги учун Ибн Арабшоҳ лақабини олганлиги қайд қилинади. Унинг ота-онаси кимлиги ва ёшлик йиллари ҳақида деярли ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. 1401 йили Темур Шом (Сурия)ни забт этгач, Дамашқдан жуда кўп олимлар, фозиллар, меъморлар, рассомлар, косиб ва ҳунармандларни Мовароуннаҳрга олиб кетди. Шулар жумласидан ўн икки яшар Ибн Арабшоҳ ўз онаси, биродарлари ва баъзи қариндошлари билан Самарқандга олиб кетилди. Мана шу нуқтаи назардан қараганимизда Ибн Арабшоҳ оиласи мазкур тоифалардан бирига мансуб бўлиши эҳтимол.

Самарқандда яшаган йилларида (1401-1408) Ибн Арабшоҳ ўз билимини оширишга муяссар бўлганлиги, кейинчалик кўн ўлкаларга саёҳат қилганлиги, у Самарқандда бирор тазйиқ остида яшамаганлигидан далолат беради. Шаркшунос Ш. Ръёнинг (1820—1902) кўрсатишича, Ибн Арабшоҳ «ат-Таълиф ат-Тоҳир» номли бошқа бир асарида ўзи ҳақида ёзиб, ўз даврининг улуғ подшоҳлари саройида бўлиб, улардан кўпларининг, хусусан, Ҳинд, Эрон, Деҳли, Қипчоқ ва Рум билан бир қаторда Чигатой ҳукмдорлари хизматини ўтаганлиги тўғрисида хикоя қилади. Гарчи муаллиф қандай хизматда бўлганлигини ёзмаса-да, унинг сарой ахиллари билан яқин муносабатда бўлганлигига қисман асос бор. Чунончи, Ибн Арабшоҳ Самарқандда бўлган даврда шу жойдаги баъзи эътиборли

кишилар билан бўлган суҳбатини ўзининг «Ажойиб алмакдур...» асарида бир неча бор такрорлайди. Жумладан, унинг ўша давр етук фалакшуносларидан бири Мавлоно Аҳмад, шатранж ўйинининг машҳур устаси Алоуддин ва Темурнинг машҳур амирларидан бири Аллоҳдод билан бўлган суҳбати ҳақидаги фактлар ушбу фикримизга далилдир.

Ўша вақтда Самарқандда истило этилган мамлакатлардан келтирилган таниқли олим, табиб, факих, санъаткор ва ҳунармандларнинг кўп бўлганлиги Ибн Арабшоҳ каби илм толибларининг етарли билим олишига ижобий таъсир кўрсатади. Бир томондан у форс ва турк тилларини ўрганади, иккинчи томондан эса Идику Темур мадрасасида Саййид Шариф Муҳаммад Журжоний (1339—1413) ва Шамсуддин Муҳаммад ал-Жазарий (1350—1449) каби машҳур олимлардан таълим олади.

1408 йилдан бошлаб Ибн Арабшоҳнинг ҳаёти тўхтовсиз саёҳатлар билан боғлиқдир. Хитой, Мўғулистонга қилган саёҳатлари давомида ҳам Ибн Арабшоҳ илм ахллари суҳбатидан кўп фойдаланди. Шундан кейин Хоразм орқали ўтиб, Ўрол ва Идил (Волга) бўйларида биров муддат бўлгач, Дашти Қипчоқнинг пойтахти Сарой шахрига борди.

1429 йили Ибн Арабшоҳ Маккага ҳажга боради. 1436 йилда эса Қоҳирага келиб, унда бир қанча муддат яшади. Унинг Қоҳирага келишини Ибн Хажар ал-Аскалоний, Ас-Саҳавий ва Абу-л-Маҳосин Ибн Тағриберди каби тарихчилар маъкул топиб, у билан дўстона муносабатда бўлдилар.

Қоҳирада бўлган вақтида Ибн Арабшоҳ султон Зоҳир Чақмоқнинг (1438—1453) даъватига биноан бир қанча муддат унинг саройида яшади. Мана шу аснода у султон Зоҳир Чақмоққа бағишлаб бир асар таълиф этди, маҳаллий адиб ва шоирларнинг мунозара ва мушоираларида иштирок этди. Унинг дўстларидан тарихчи Ибн Тағрибердининг айтишича, Ибн Арабшоҳ Қоҳирага бир неча марта келган ва ҳар дафъа келганида насрий ва назмий асарлардан унга парчалар ўқиб берган. Лекин сўнгги келишида султон томонидан илгаригидек самимий муомалани кўрмади. Аксинча, Ибн Арабшоҳнинг ғанимлари томонидан етказилган асоссиз иғволарга ишонган султон уни ҳибсга олишларини буюрган. Ибн Арабшоҳ беш кун ҳибсда бўлгач, ўн икки кундан кейин, яъни 1450 йилнинг 25 август куни вафот қилди ва ўша ер (Қоҳира)да дафн этилди.

Ҳаётининг аксар қисмини ўзга юртларда ғарибликда ва саёҳатларда ўтказган Ибн Арабшоҳ муттасил ўз билимини оширишга ҳаракат қилди, машҳур илм аҳиллари билан учрашди ва улардан имкони борича фойдаланди. Кўпгина илмларни мукаммал эгаллаганлиги сабабли Ибн Арабшоҳ ўз даврининг етук тарихнависи, адиби, шоири ва фикх олими сифатида машҳур бўлди. У ноёб фазилат, гўзал хулқ эгаси, хушсухбат киши бўлиб, наср ва назмда кўпдан-кўп фасоҳатли шеърлар яратган. Натижада муаллифнинг «Ажойиб ал-мақдур» асари юзага келади. Ибн Арабшоҳнинг қаламига мансуб ўндан ортиқ тарихий-адабий асарлар мавжуд. Шулар жумласидан, муаллифнинг «Ғуррат ас-сийар фи дувал ат-турк ва-т-тотор» («Турк ва тотор сулодаларидаги машҳур кишилар сийратларидан намуналар») асари ўз номидан ҳам кўриниб турганидек, қимматли манбаъ бўлиши керак эди. Чунки муаллиф Олтин Ўрда ва Туркияда шахсан бўлганлиги устига, бир неча йил давомида турк султони Муҳаммад I нинг шахсий қотиби сифатида хизмат қилиб, унинг номидан Олтин Ўрда хони ва Дашти Қипчоқ ҳокимлари билан бўлган ёзишмалар иншо этилган эди. Афсуски, бу асар бизгача етиб келмаган.

2000 байтдан иборат «Миръот ул-адаб фи-л-баён в-ал-маоний» («Маъно ва баёнда адабиёт ойнаси») назмий асарининг ҳар боби мустақил қасида сифатида битилган. 183 байтдан иборат «Жилват ал-амдах ал-жамолия фи хуллатай ал-аруз в-ал-арабия» («Араб тили ва аруз либоси билан безалган гўзал мадҳлар жилваси») номли таълифи айрим давлат арбобларининг мадҳига бағишланган.

Ибн Арабшоҳ умрининг сўнгги йилларида Қоҳирада бўлган пайтида шоир Бурҳонуддин Боуний ва қози Ҳамидуддин кабилар билан мушоираларда бўлганида ўз билими ва адабиёт масалаларидаги устунлиги билан уларни ҳайратда қолдирса-да, уларнинг ҳасади қурбони бўлди. Мазкур шахслар билан бўлган мушоиралар жараёнида муаллифнинг «Хитоб ал-ихоб ан-нокиб ва жавоб аш-шихоб ас-соқиб» («Бадан тешувчи хитобга учар юлдуздек жавоб») номли асари яратилди. Муаллифнинг таржимаи ҳолига оид «Унқуд ан-насиҳа», («Бир шингил насиҳат») рисоласидан парчалар миср тарихчиси Абу-л-Маҳосин Тағрибердиннинг «Ал Манҳал ас-софий»

(«Мусаффо чашма») номли асари саҳифаларидан ўрин олгандир.

Умрининг охириги йилларида яъни 1448 йилда Ибн Арабшоҳ «Фоқиҳат ал-хулафо ва муфақиҳат аз-зурафо» («Халифалар овунчоғи ва зарифлар эрмағи») номли сажъ билан битилиб масалалар тариқасида «Қалила ва Димна» шаклида ёзилган бадий-насихатомуз асарини яратди. Бу асар форс тилидаги «Марзбоннома»нинг қайта ишланган шакли бўлиб, ўн бобдан иборатдир. Мазкур асарнинг 1307 (1889—1890) йилги Қоҳира нашрида муаллиф ушбу асарини 858 йил раби ул-аввал (1454 йил, март) ойда тугатгани ҳақида ёзилади. Албатта, бу хатодир. Асар боя айтганимиздек, 1448 йилда таълиф этилган.

Тарих ва адабиётга оид мустақил асарлар ёзиш билан бирга, турк ва форс тилларини мукаммал билганлиги сабабли Ибн Арабшоҳнинг фаолиятида таржимонлик ҳам катта ўрин тутди. Унинг бу соҳадаги ижоди, айниқса, Адрианополда, Муҳаммад I саройида бўлган пайтида ҳам кенг кўлам ёйди. Мана шу даврда XIII аср форс адаби Жамолуддин Муҳаммад Авфийнинг «Жавомий ал-ҳикойот ва лавомий ар-ривойот» («Танланган ҳикоятлар ва ёрқин ривоятлар») номли антологиясини бир неча жилда форс тилидан туркчага таржима қилди. X аср иккинчи ярмидаги машҳур фақиҳларидан саналган Абу-л-Лайс Самарқандийнинг машҳур «Тафсир»ини ҳам форс тилидан назм билан туркчага ағдарди.

Юқорида зикр қилинган асарлар таржималари Ибн Арабшоҳнинг сермахсул тарихнавис ва адиб бўлганлигини кўрсатади. Шу билан бирга муаллифнинг Амир Темур ва темурийлар даври ҳаётига бағишлаб ёзилган «Ажойиб ал-мақдур фи тарих Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номли тарихий асари унинг энг муҳим таълифи ҳисобланади. Ушбу асар 1436 йилда яратилган бўлиб, Амур Темур ҳақида араб тилида ёзилган яккаю ягона манба ҳисобланади.

Ибн Арабшоҳнинг манбаларига келсак, муаллиф ўз китобининг муқаддимасида «Ўзим кўриб мушоҳида этганлариму ўзгалардан эшитганларимни ҳикоят қилишга жазм этдим» деб ўзи фойдаланган манбалари ҳақида ҳеч нарса ёзмайди. А. Ю. Якубовский фикрича, ҳам мазкур асар учун асосий манба муаллифнинг шахсий кузатишлари ва ўша давр воқеаларига алоқадор бўлган ва иштирок этган шахслар ҳикоятлари ҳисобланади. Гарчи шу тарздаги мулоҳазалар юритилса ҳам муаллиф бошқа манбалардан маълум даражада истифода этганлигига

баъзи далиллар мавжуд. Умуман, «Ажойиб ал-макдур...» ни ёзишда муаллиф таянган манбаларни тўрт қисмга бўлиш мумкин: ўша давр (яъни XIV — XV асрлар) да яратилган араб ва форс тилидаги баъзи асарлар; Темур ҳақидаги халқ орасида тарқалган ривоятлар, муаллиф замондошларининг ҳикоялари ва ниҳоят, муаллифнинг шахсий мулоҳазалари.

Темурнинг Ҳиндистонга қилган юриши ҳақида тарихчи Фиёсуддин Али «Рўзома-и-ғазавот Ҳиндистон» («Ҳиндистон юриши рўзномаси», 1403 йил) номли асар ёзиб, ушбу юришни муфассал ёритади. Фиёсиддин Али келтирган маълумотлар муҳим тарихий аҳамиятга молик бўлиб, мазкур даврнинг қатор муаллифлари, жумладан, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий каби машҳур тарихчиларнинг асарлари учун ҳам муҳим манба ролини ўтаган. Шунингдек, Ибн Арабшоҳ ҳам Фиёсиддин Али келтирган маълумотлардан бир қадар фойдаланган. Масалан, Темур билан Форс ва Ироқ ҳокими Шох Мансур (1387—1393) ўртасида 1393 йил Шероз Яқинида юз берган жанг тафсилоти муқояса қилинса, бу аҳвол яққол намоён бўлади, Фиёсиддин Али таъкидлаганидек, жанг охирида уч кишининг қолиши ва Шох Мансурнинг ялиниб-ёлворишига қарамасдан, Темур навқарларидан бири унинг бошини кесиши, айрим бадий безаклар билан тасвирланса-да, Ибн Арабшоҳда ҳам шу тарзда акс эттирилган. Бундан ташқари Низомуддин Шомийнинг 1404 йили кузигача бўлган воқеаларни камраб тугалланган «Зафарнома» номли асари ҳам ўзидан кейин Темур ва унинг авлодлари даврига бағишлаб ёзилган кўпгина тарихий асарларда ўз изини қолдирди. Бу жиҳатдан қаралганда ўша пайтда Самарқандда яшаб, шу жойда таълим олган ва форс тилини мукаммал билган Ибн Арабшоҳ шубҳасиз, мазкур асардан хабардор бўлган.

Аввал зикр қилганимиздек, Ибн Арабшоҳ тахминан 1408 йилда Самарқанддан жўнаб кетиб, Хоразм, Астрахань, Сарой, Қрим ва Адрианополда бўлди. Маълумки, мазкур шаҳарларнинг деярли ҳаммаси Темур томонидан забт этилиб, ҳали у ерларда у қолдирган талафот излари ҳамда унинг ҳақидаги нақллар маҳаллий халқ хотирасидан кўтарилмаган эди. Бинобарин, муаллиф ўша жойлардаги ҳокимлар ва маҳаллий аҳолидан Темур ва унинг кўшини ҳақида эшитганларини ўз асарларида келтирган. Масалан, Ибн Арабшоҳ ўзининг бошқа бир асарида 814 (1411—1412) йилда Тўхтамиш ўғли Жалолиддинхон билан бўлган учрашуви ҳамда Жалолиддинхон Темур

қўшинлари кўрсатган аёвсиз бедодликлар ҳақида ўзига ҳикоя қилгани тўғрисида ёзади. Муаллиф бўлган воқеаларнинг шохидлари ҳикоясидан ҳам унумли фойдаланган. Жумладан, Сижистонда Темур қилган харобаликлар ҳақидаги ўз баёини 833 (1429—1430) йилда Дамашкда Зайнулдин Абдуллатиф ибн Муҳаммад ибн Абу-л-Фатҳ Кермонийдан эшитганлари билан тўлғазади. Шунингдек, Бағдодда ҳоким бўлиб турган қози Тождуддин Аҳмад ан-Нуъмон, муаллиф ёзишича, у 834 йил муҳаррам ойининг бошида (1430 йил, сентябрь) Дамашкда вафот этган — ҳикоя қилган хабарларга асосланиб, Темур қўшинлари томонидан Бағдод аҳли бошига солинган даҳшатли қирғинни тасвирлайди.

ТЕМУР ТАРИХИ

«Ажойиб ал-мақдур фи тарих Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари»)

Ибн Арабшоҳнинг ушбу асари 1436 йилда ёзилган бўлиб, Темур ва Темурийлар даврига оид энг муҳим манбаълардан ҳисобланади. Асар қискача «Темур тарихи» номи билан машҳур. Муҳим манбаъ сифатида ушбу асар 1658 йилда Ваттиер томонидан француз тилига, Мангер томонидан лотин тилига (1767—1772) таржима қилиб нашр этилган. «Темур тарихи»нинг ғоятда қисқартирилган мухтасар туркча таржимаси 1729—1730 йилларда Стамбулда чоп этилган. Сандерс томонидан (асосан Мангернинг лотин тили таржимасига таянган ҳолда) бажарилган инглизча таржимаси 1936 йилда Лондонда нашр этилган. Ўрта Осиё халқлари тарихига оид бу муҳим манбаъ ханузгача на рус, на ўзбек тилига таржима қилинган. Биз томонимиздан деярли йигирма йил олдин бажарилган ўзбекча таржимаси турли сабабларга кўра ҳозирча нашр қилинмай 1992 йилда чоп этилди.

Маълумки, Ибн Арабшоҳ асари Темур ва унинг фаолиятига танқидий руҳда ёзилган. Шу билан бирга муаллиф тарихий воқеаларни ёритишда асосан инсоф ва адолат юзасидан иш тутган. Асарда Мовароуннахрнинг XIV—XV аср сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, айниқса, маданий ҳаётига доир кўплаб маълумотларни учратамиз. Асарда Темурнинг шахсияти ҳақида шунчалик кўп маълумотлар қелтирилганки, фикримизча, ўша даврда

ёзилган бошқа бирорта асарда ҳам бунчалик фактлар берилмаган. Соҳибкироннинг инсоний сифатлари, хулқ-атвори, фазилатлари асарда батафсил ёзилган. Ибн Арабшоҳ тасвирида Амур Темур азму қарори қатъий, қанчалик аччиқ бўлмасин, ҳақиқатни хуш кўриб, адолат юзасидан иш тутувчи, чуқур фикр-мулоҳазали, вазмин, тадбиркор, жасоратли, мурувватли, олийҳиммат, улуғвор бир шахс сифатида гавдаланади.

Асарда Темурнинг илм-фан, маданият аҳилларига айниқса, хунарманду косибларга бўлган эътибори ҳақида кўп мисоллар келтирилган. Ибн Арабшоҳ асарида ўша даврда бўлган қурилишлар, илмий-маданий ҳаёт, Темур билан хорижий мамлакатлар ўртасидаги дипломатик алоқалар ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд. Умуман, Ибн Арабшоҳнинг бу муҳим асари Темур ва темурийлар даврини тўлиқ ва ҳар томонлама ёритишда асосий манбаълардан бири бўлмоғи керак. Асарнинг Амур Темурга оид кичик бир бўлагини мухтарам китобхонлар диққатига ҳавола қилмоқдамиз.

«Амур Темур жисму-жасади келишган, қадди-қомати тик, узун бўйли, гўёки қадимий паҳлавонлар авлодлари мисоли бўлиб, боши катта, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, оқиш юзини оч қизил ранг жонлантиргани билан ҳеч бир доғсиз, буғдойранг эмас. Қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, почалари гўштли, бўйи-басти камолига етган, серсоқол, ўнг оёқ-қўли чўлоқ ва шол, икки кўзи бамисоли икки шамдек бўлсада, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди, у ўлимдан қўркмас, ёши саксонга (аслида етмишга — У.У.) етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ бўлиб, гўё зич (қалин) тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах ва ёлғонни ёқтирмас, ўйин-кулгию кўнгил хушликка майлсиз, гарчи унда ўзига озор етадиган бирон сўз бўлса ҳам ҳақиқат (тўғри сўзлик) унга ёқар эди. У бўлиб ўтган ишга азият чекмас ва қўлга киритиладиган ютуқлардан шодланмас эди.

Темур тамғасининг нақши «рости русти» бўлиб, «ҳақгўй бўлсанг нажот топасан» демакдир. Унинг отларига босиладиган тамға, тангаю-тиллоларига зарб бериладиган асосий белги ҳам мана шундай уч халқадан иборат эди. Ҳеч вақт унинг хузурида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, наҳбу ғорат қилиш, хотин-қизлар ҳақида ҳақорат каби гаплар бўлмасди. Темур қўркмас, шижоатли ботир кишиларни ўзига итоат қилдирувчи бўлиб, жасур ва довурак мардларни ёқтирар эди. У улар ёрдамида

мустақил жойларни фатҳ қилиб, одамларини ўлжа олар, улар зарбалари орқали баланд тоғлар чўққиларини эгалларди. Темур беҳато нишонга урувчи, фикр-мулоҳазали, бағоят фаросатли, мислсиз даражада бахтли-саодатли, улугворлиги ўзига мувофиқ, қатъий азму-қарор билан сўзловчи, бошига кулфат тушганда ҳам ҳақгўй инсон эди. Темур олимларнинг ҳурматини ўрнига қўйиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга ғоятда иззат-икром кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан муқаддам (юқори) кўрарди. Улардан ҳар бирини ўзига яраша мартабасига қўйиб, икрому-ҳурматини улардан сира дариғ тутмасди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Темур уламою фузалоларни билан мазмунли баҳслар ҳам юритар эдики, бу баҳсларда у инсофу-ҳикмат юзасидан иш тутарди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, каттиққўллиги эзгулигига аралашган эди. Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса шу касб соҳибларига ғоят меҳр қўйган эди. У табиатан масҳарабозу шоирларни хуш кўрмас, мунажжиму табибларни ўзига яқин тутиб, улар фикрларига эътибор қилар ва сўзларини диққат билан тингларди. Ўз фикр-мулоҳазасини пешлаш мақсадида у муттасил равишда шатранж ўйнарди. Унинг ҳиммати кичик шатранждан олий бўлиб, у доимо катта шатранж ўйнарди. Катта шатранж тахтасининг эни ўн бир хона, бўйи эса ўн хонадан иборат эди. Унда ортиқча икки туя, икки жирафа, икки талийъа (олдинги), икки зубаб (чивин), вазир ва булардан бошқа сипоҳ (пиёда)лар ҳам бор бўлиб, унинг тўлиқ сувратини кейинроқ баён қиламиз. Кичик шатранж катта шатранжга нисбатан арзимас нарсадир. Темур тарих китоблари — Аллоҳнинг раҳмати ва саломи бўлғўр-анбиёлар киссаларини, аввал ўтган подшоҳлар сийратлари ва қадим салафлар ҳақидаги ҳикоятларни доимо — сафарда бўлганида ҳам, ҳадарда (бир жойда муқим) турганда ҳам ўқитиб, кунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг ўз қулоғига муттасил чалиниши натижасида Темур ушбу ҳикоятлар жиловини қўлига олиб батамом ўзлаштириб, гўё ўз мулки мисоли қилиб ўзлаштириб олган эди. Бу ҳол шу даражага бориб етгандики, агар ўқиётган қиссахон бирор бир хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб савоб (тўғри) йўлга солар эди».

Ўз ҳокимлиги вақтида Темур Самарқандга кўплаб фақиҳ ва олимларни тўплаган эди. Булар мавлоно Абдумалик — у «Ҳидоя» соҳиби Бурхонуддин ал-Марғилоний авлодидан бўлиб, мударрислик қилар, шатранж ва нард ўйинларидан таълим берар ҳамда ягона бир ҳолатда шеър ҳам назм этарди. Нуъмонуддин Хоразмий — уни Нуъмон иккинчи ҳам дердилар. Унинг кўзи ожиз эди ва мавлоно Абдумаликнинг амакиваччаси Ҳожа Абдулаввал — ўз амакисининг ўғлидан кейин Мовароуннаҳрда раёсат унга келиб етганди. Темурнинг муҳаққиқ олимларидан мавлоно Саъдуддин ат-Тафтазоний — у 791 йилнинг муҳаррам (1389 — йил, январь) ойида Самарқандда вафот этади ва Саййид Шариф Муҳаммад ал-Журжоний Шерозда вафот этди.

Темурнинг олимларидан Ҳожа Муҳаммад аз-Зоҳид ал-Бухорий улуғ тафсирчи, ҳадисчи, ҳофиз бўлиб, Қуръон ул-каримни юз жилдда тафсир қилган. У Маккада 822 (1419) йилда вафот этди. Машҳур қорилардан иккаласи (ҳам) ва яна мавлоно Фаҳруддин бор эди. Қуръонни кироатдан ҳам, савтда ҳам тажвид билан ёд олган ҳофизлардан Абдуллатиф ал-Домғоний, мавлоно Асадуддин, Шариф Ҳофиз ал-Ҳусайний, Маҳмуд Муҳрик ал-Хоразмий ва Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмий ва мусиқа илмида устоз бўлган Абдуқодир ал-Мароғий эди. Ваъзхон хатиблардан мавлоно Аҳмад ибн Шамс ул-Аимма бўлиб, уни туркча, форсча, арабчада «малик ул-калом» деб атардилар. Мавлоно Аҳмад ат-Термизий ва мавлоно Мансур ал-Қағоний, моҳир котибларидан Саййид Хаттот ибн Бандгир, зикр қилинган Абдулқодир, Тождуддин ас-Салмоний ва улардан бошқалар, мунажжимлардан бир гуруҳ моҳир кишиларки, мен уларнинг исмларидан фақат мавлоно Аҳмаддан бошқасини эслай олмайман. У табиб, мисгар ва юлдузга разм солиб ҳисоб оладиган олим эди. У менга: «Мен юлдузларга қараб икки юз йилга толеи ҳукм чиқардим», деганди. Бу гап 808 (1405—1406) йилда Самарқандда бўлган эди. Заргарлардан ал-Ҳож Али аш-Шерозий ва ал-Ҳож Муҳаммад Ҳофиз аш-Шерозий ва улардан бошқалар, энг кўзга кўринган сангтарошлардан Олтун эди. У ўз ҳунарида бир мўъжиза бўлиб, қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшмга, ақиққа Ёқут (Ҳамавий)-нинг хатидан ҳам чиройли хат билан ўйиб ёзарди. Шатранжчилардан Муҳаммад ибн Ақил ал-Ҳаймий ва Зейн ал-Яздий ва улардан бошқалар. Шатранжчиларнинг

алломаси фикхчи, ҳадисчи олим Алоуддин ат-Табризий эди. У Зейн ал-Яздийга ортикча бир пиёда кўяр ва ундан ғолиб чиқар, Ибн Ақлийга эса битта от кўйиб, унинг устига миниб оларди, яъни енгарди. Темур шарку ғарб иқлимларига бориб етди. Унинг жангу жадалида ҳар бир султон ютқазиб, ҳар бир шоҳ жангда ҳам, шахмат ўйинида ҳам ундан енгилиб мот бўлди.

Темур Алоуддинга: «Гўё мен салтанат сиёсатида ягона бўлганим каби сен ҳам шахмат оламида тенги йўқсан», дер эди. Яна бизлардан «яъни мен ва мавлоно Али Шайхдан ҳар қайсимиз ўз санъатида кароматларга эга бўлиб, беназир кишилармиз», дерди. Шахмат ўйинию мансублари илмида Али Шайхнинг ўзига хос шарҳи бўлиб, у билан ўйинда чуқур ўйламасдан туриб, унинг фикри ҳаддига етишига ҳеч бир кимса қодир эмасди. Бир вақтнинг ўзида икки рақиб била ғойибона ўйнарди ва ҳисобини олиш натижасида ўз томонида қандай донолар ва рақиблар томонида қандай доналар борлигини билар эди. У ва Амур Темур катта шатранж ўйнардилар. Шунингдек мен унда доирасимон ва узунчоқ шахматни ҳам кўрган эдим.

Хулласи калом, Темур ҳар бир фойдали инсонни йиғиб, ҳар қандай нарсанинг сарасини Самарқандга келтирди. Натижада Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намоёндасидан ва санъатлар ғаройиб услубидан фазилатли пешонасида нишони бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз фанида аллома бўлган кишилар тўпланган эди.

БАЙРУТ НАШРИ

Яқинда Байрутдаги «ар-Рисола» нашриётида «Темур тарихи» нинг янги нашри чоп этилди. Суриялик олим Аҳмад Фойиз ал-Хомсий ушбу нашрни «Темур тарихи» нинг биринчи қўлёзмалари ва олдинги нашрларига таянган ҳолда амалга оширган. Жумладан, Дамашкдаги «аз-Зохирия» кутубхонасида сақланадиган «Ажойиб алмақдур фи таърих Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номли қўлёзма (6893 — рақамли) асосий манбалардан бири сифатида фойдаланилган. Қўлёзма 898 хижрий (1493 мелодий) йили Қози Аҳмад ибн Муҳаммад аш-Шериъий ал-Моликий томонидан чиройли насх хатида кўчирилган. Ушбу қўлёзма барча ҳаракат белгилари (зер ва забарлари) билан жиҳозланган бўлиб, «Темур тарихи»нинг дастлабки нусхаларидан ҳисобланади. Ушбу нашр учун асос бўлган яна бир нусха ҳам «аз-Зохирия» кутубхонасига мансуб бўлган қўлёзмадир.

У 1193 хижрий (1779 мелодий) ҳаттот Умар ибн Маҳмуд Ҳайдар томонидан кўчирилган бўлиб, унинг бошланишида ҳам, охирида ҳам «ушбу қўлёзмани ўзим учун ва мендан кейинги талабгорлар учун кўчирдим» деган жумлани келтирган. Булардан ташқари муаллиф «Темур тарихи»нинг қатор нашрларидан ҳам фойдаланган. Жумладан, профессор Али Муҳаммад Умар томонидан амалга оширилган ва 1979 йилда Қоҳирада чоп қилинган нашридан унумли фойдаланган. Ўрни келганда шунинг ҳам айтиш керакки, профессор Али Муҳаммад Умарнинг ушбу тадқиқоти Ибн Арабшоҳ асарининг энг муҳим нашридан ҳисобланган, айтиш чокда қатор хато ва камчиликлардан ҳоли эмас. «Темур тарихи»нинг ушбу нашрида асарнинг 1868 йилги Қоҳира нашридан, Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишланиб, профессор Музхир Шихоб томонидан кўп сонли ёзма манбаларга таяниб ёзилган «Темур» номли йирик илмий асаридан самарали фойдаланган.

Маълумки, Ибн Арабшоҳ асари бошдан-охир сажъ услубига қаттиқ риоя қилиниб, мураккаб тилда ёзилганлиги учун ҳам тадқиқотчи матнни тўлиқ тушунтириш, уни англашни енгиллатиш учун кўп меҳнат қилган. Шу мақсадда камийшлатиладиган сўз ва ибораларга тушунтирувчи қисқача изоҳлар, шарҳлар, ҳозирги замон араб тилидаги муодиллари берилган. Тадқиқот жараёнида «Темур тарихи»нинг юқорида зикр қилинган қўлёзма ва нашрлари бир-бири билан солиштирилиб, асарнинг мукамал бир танқидий наشري яратилган.

«ТЕМУР ТАРИХИ» КИТОБИДАН АЙРИМ ЛАВҲАЛАР

АМИР ТЕМУР ВА ИБН ҲАЛДУН УЧРАШУВИ

Бош қози Валиуддин Абдурраҳмон ибн Халдун моликий мазҳаби бўйича Мисрда қозилар қозиси бўлиб, ажойиб тарих муаллифи эди. Билимдон закийлар ва ростгўй адиблардан ҳисобланиб, ушбу тарих лафзю маъносидан воқиф бўлганлардан бирининг менга зикр қилинича, бу тарих таснифида Ибн Халдун гаройиб бир услубдан юрган, аммо мен ўзим бу китобни кўрмаганман.

Ибн Халдун Миср аскарлари билан бирга Шомга келган бўлиб, лекин аскарлар орқаларини ўгириб қочганларида тақдир уни Темур чанғалига илинтирган эди. Темур суҳбатида бўлиб, синашта бўлгач, Ибн Халдун мажлисларнинг бирида унга:

— Азбаройи худо, э мавлоно Амир! Дунё фатхларининг калити бўлган қўлингни менга бергин, мен уни ўпиш шарафига муяссар бўлай,— деди. Темур уни ўз суҳбатига олишни амр этганда, у Ғарб подшоҳлари тарихидан бир ҳикояни Темурга нақл қилган бўлиб — Темур эса тарихларни ўқитиб эшитишга ниҳоятда ишқибоз эди — бу нарсани унинг ҳолати даражада ажаблантириб шу туфайли Темур Ибн Халдунни ўз суҳбатига бўлишини рағбат этганди — у яна Темурга деди: «Э Мавлоно Амир Миср сендан ўзга ноиб ҳукмидан ёнгики унда фақат сенинг амрингдан бошқа амр жорий бўлишидан хориждур. Сенга баробар келадиган кимсани менинг насли насабим, аҳлию авлодим, Ватану мамлакатим, дўсту биродарларим, хешу акрабодларим, одамлар подшоҳлари тугул барча орқаю бош, балки бутун инсоният орасида ҳам йўқдир. Чунки улар ҳаммалари бўҳтонлик қорнида асир бўлиб тутилиб қолганлар. Мен фақат ўз умримнинг беҳуда ўтиб, ўз давримнинг бефайз кетганига ачиниб афсусланаман. Ўтган умрим қандай қилиб сенинг хизматингдан ўзганинг хизматида ўтди? Нега менинг кўзларим сенинг сиймонг нурларини ўзига сурма қилиб сурмади? Лекин қазо ўткинчидир. Энди мен ҳақиқатни мажозга алмаштираман. Шоирнинг ушбу сўзларини тилимда такрорлаш мени қанчалик завқлантиради:

Бу ҳаракат эвазига тангри сенга яхши сийлов ато қилсин.

Лекин сен мени охириги пайтимга тўғри келиб қолдинг.

Майли, сенинг паноҳингда қайтадан иккинчи умримни бошлайман, сени қўланқангдан мени узоқлаштирадиган замонга имкон бермайман. Боқий умримни сенинг хизматингга бағишлаб, зое кетган умримни топиб, сенинг қуюшқонингга маҳкам ёпишиб оламан. Ушбу вақтни ҳаётимнинг энг азизи, эришган мартабамнинг энг олийси, ҳолатимнинг энг шарафлиси деб ҳисоблайман. Лекин, фақат мени — улар йўлида умримни ҳазон қилган, улар таснифида ўз илмларим жавҳарини сарф этган, уларни тартиб билан битишда кечани бедорликда, кундузни ташналикда ўтказган нарсаларим — китобларим қаддимни букмоқдалар. Мен уларда дунё тарихининг ибтидосидан зикр айлаб, шарқу ғарб подшоҳлари сийратларини тўлатқис баён қилдим. Агар мен уларни қўлга киритсам, мен сени у подшоҳлар шодасининг инжуси қилиб, улар жавҳарининг сараси ўрнига қўярдим. Сенинг сийратларинг билан улар даври хилъатларини безаб, улар асарлари пешонасига сенинг давлатингнинг тўлини ой мисоли тасвир-

лар эдим. Чунки сен марду майдонлар отаси, жангу-жадал зулматли майдонларидан шарку ғарбга ўз зафар ойини порлатувчисан, ҳар бир вали тилида кашф қилинувчисан, амирал-мўминин Алига мансуб қилинган жафр ва зиж илмларида ишора қилинган киши ҳамда охир замонда мунтазир бўладиган соҳибкирон ҳам сенсан. У китоблар Қоҳирада бўлиб, агар мен уларни қўлга киритсам, сенинг узангингдан асло ажралмайман ва остонангдан бир қадам ҳам жилмайман. Тангрига ҳамд бўлсинки, менинг кимматимни биладиган, хизматимни қадрлайдиган ва ҳурматимни ўрнига қўядиган кишини менга ато қилди».

Ибн Халдун шундай деб яна қалбларни титратувчи фасоҳатли, чиройли, балоғатли кишини мафтун этиб ақлини олувчи қалбаки гаплар қилди.

Шунда қувончидан Темурнинг аъзойи бадани титраб, шодлигидан бутун вужуди ўйноқлади. Бу гаплар Темурга ёкиб, тарихлар ва подшоҳлар сийратлари ҳақидаги китобларга ишқибозлигини кўзғатди. Ибн Халдун зикр қилган подшоҳлар аҳволларини билишга Темурни маҳлиё этиб, ниҳоят ушбу ажойиб баён сеҳридан у мафтун бўлиб, лол қотиб қолди. Сўнгра Темур ўз одатию феълига кўра, Ибн Халдундан Мағриб шаҳарлари ва ерлари васфини сўраб, унинг мавзеъларию йўллари, қишлоқларию сўқмоқлари, қабилаю халқларини батафсил аниқ баёнлаб беришини сўради. Бундан мақсад Ибн Халдунни имтиҳон қилиш бўлиб, Темур бу нарсаларга муҳтоҳ эмас эди, чунки унинг тасаввури хазиналарида бутун мамлакатлар сувратлари мавжуд эди. Бу билан Темур Ибн Халдун илми микдорини билиб, унинг ўзига нисбатан муомаласининг самимий ёки қалбакилигини таҳқиқ этмоқни истади. Шунда Ибн Халдун бунинг ҳаммасини тили учида тургандек гўё ўтирган жойида кўриб, мушоҳида этётгандек бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Бу масалаларни бошдан-охир у худди Темур хотиридагидек шарҳлади.

Кейин Темур унга:

— Қандай қилиб мени ва Бухтаннаср¹ни улуғ подшоҳлар қаторида зикр қиласан? Холбуки, биз насабда у фахрли ўринларга эришганимиз йўқ,— деди.— Биз арилар раҳбарларидай эмасмиз-ку, нега энди сен бизни улуғ зотлар билан баробар кўрасан?

Ибн Халдун унга:

— Улуғ ишларингиз сизни ўша юкори мартабаларга лойиқ кўради,— деди.

Темурга бу сўзлар ёкиб қолиб, у ўз жамоасига:

— Унга иктидо қилинглар,— у сизга имом,— деди.

Сўнгра Темур кози мамлакатиди бўлган воқеаларни ва араб подшоҳлари ва улар қўшинлари ўртасида можарони ҳикоя қила бошлади. Кейин унга одамлар ҳақидаги хабарларни гапиришда давом этиб, ҳатто қозига мансуб кишилар ва уларнинг авлодлари хабарларини ҳам зикр қилди. Шунда қози Темур баёнидан ҳайратга тушиб: «Шайтон ўз дўстларига албатта, ваҳий келтирар экан-да», деди. Кейин Темур Ибн Халдун билан уни Қоҳирага бориб ўз аҳлю болалари ҳамда ажойиб китобларини олиб, фақат йўл масофасидан бошқа нарсага вақт сарфла-масдан чексиз орзу-умидлар, олийжаноб, ишончли ваъда-га амин бўлган ҳолда унинг ҳузурига қайтиши тўғрисида ахдлашди. Натижада Ибн Халдун Садафга томон равона бўлиб, ўз юрти сари йўл олди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАЛАБ ОЛИМЛАРИ БИЛАН СУХБАТИ

Рабийъ ул-аввал ойининг ўн тўққизинчиси, сешанба куниди (1400 йил 7 ноябрь) Темур қалъани омонлик ваъда қилиб, ҳамда турли қасамлар воситаси билан олди. Иккинчи куни Темур қалъага кўтарилди ва куннинг охирида қалъа олимлари ва қозиларини ҳузурига даъват қилди. Шунда биз унинг ҳузурига келдик ва бирмунча вақт (тик) турғазгандан кейин у бизга ўтиришни амр қилди ва ўзи билан бирга бўлган илм аҳллари келтириб, уларнинг амирига (бошлиғига) — у отаси Самарқанднинг машҳур олимларидан бўлган аллома Нуъмонуддин ал-Ҳанафий-нинг ўғли мавлоно Абдулжаббор эди — деди: уларга айтгил, мен улардан Самарқанд, Бухоро, Хирот ва ўзим фатҳ қилган бошқа мамлакатлар олимларидан сўраган бир масала ҳусусидаги саволимни сўрайман. Лекин ўша олимлар бу саволга аниқ жавоб беролмадилар. Сизлар ҳам ўшалар мисоли бўлмангиз ҳамда сизлардан энг билимдонингиз ва фозилингиз менга жавоб берсин. Лекин нима деб гапиришни билиб гапирсин. Мен доимо олиму уламолар билан аралаш бўлиб, кўп вақтимни уларнинг суҳбатидаю мажлисларида ўтказганман. Мен азалдан илм талабидаман.

Темурнинг олимларга чалкаш ва чигал саволлар бериб, уларнинг ҳато ва нуқсонларини излаши ва шуни уларнинг азобу уқубатга тортиб қатл этиши учун сабаб қилиши бизга аввалдан келиб етган эди. Сўнгра кози Шарофуддин Мусо ал-Ансорий аш-Шофийий менинг

тўғримда: «Бу бизнинг шайхимиз, шу мамлакатлар мударриси ва муфтийсидир. Саволларингизни ундан сўранг, тангри ўзи мададкор»,— деди.

Кейин Абдулжаббор менга: «Султонимиз айтадиларки, кечаги жангда биз томондан ҳам, сиз томондан ҳам ўлганлар бўлди. Улардан қай бирлари шаҳиддирлар? Бизнинг ўликларимизми ёки сизларникими?» — деди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Шу пайт биз Темурнинг олимларга чалкашу чигал саволлар бериб, уларнинг хато ва нуқсонини кидириши ҳақида биз билган хабар шу бўлса керак деб ўйладик. Ҳеч кимдан бирор сас чиқмасди. Шу дамда тангри менга ажиб бир илҳом бердики, мен:

— «Бу савол саййидимиз тангрининг расулидан Аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — ҳам сўралган ва у киши бу саволга жавоб қилганлар. Саййидимиз тангрининг расули — Аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай-қандай жавоб берган бўлсалар мен ҳам шу зайлда жавоб бераман»,— дедим. Ушбу савол-жавоб тугагандан кейин дўстим Қози Шарафуддин Мусо ал-Ансорий менга айтди: «Улуғ тангри номи билан қасам ичаманки, қачонки сен бу савол тангрининг расулидан — Аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — ҳам сўралган эди ва у бу саволга жавоб берганлар деганингда мен замонанинг етук ҳадис олими бу олимимиз ақлини еб қўйди ва у энди маъзурдир, деб ўйладим. Ахир, бу саволга бунақа жойда жавоб бериш асло мумкин эмас-ку!» Абдулжабборнинг дилидан ҳам шунга ўхшаш бир фикр ўтган экан.

Темур бўлса бутун вужудию диққатини менга қаратиб, менинг сўзларимга киноя билан қараган ҳолда, Абдулжабборга деди:

— Тангрининг расулидан — Аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — бу тўғрида қай тарика сўралган ва у қандай жавоб берган? Мен дедим: Тангрининг расули — Аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — ҳузурига бир сахройи араб келиб деди:

— Ё расулуллоҳ! Бир киши ўз шарафи учун уруш қилади, бошқа бир киши шижоат кўрсатиш учун уруш қилади, яна бири эса ўз қудратини намоиш қилиш учун уруш қилади. Шулардан қайси бирлари худо йўлида қурбон бўлган ҳисобланадилар? Шунда тангрининг расули — Аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — дедилар:

— Кимки тангрининг сўзи ҳамма нарсадан олий бўлиши учун ўзини қурбон қилса — ана ўша шаҳид ҳисобланади», Темур: «Хўб, хўб (яхши, яхши)», деди.

Абдулжаббор бўлса: «Сен айтган бу жавоб қандай ажойиб жавоб бўлди», деб хитоб қилди. Шундан кейин самимий суҳбат эшиклари ланг очилиб кетиб, Темур: «Мен яримжон одамман, фалону фулон мамлакатларни эгалладим», деди ва Ажам, Ирок, Хинд ва бошқа ўлкалар шаҳарларини бирин-кетин санаб чиқди. Мен унга: «Ушбу неъматлар эвазига шукрона тариқасида менинг умматимни афв этинг ва бундан буён ҳеч кимни ўлдирманг»,— дедим.

— Худо ҳақи,— деди Темур,— қасддан бир кишини ҳам ўлдирмадим. Бу сизлар, ўзларингиз бир-бирларингизни шаҳар дарвозаларига қисиб ўлдирдингизлар. Худо ҳақи мен сизлардан бир кишини ҳам ўлдирмайман, сиз ўз ҳаётингиз ва мол-мулкингиз учун хотиржам бўлаверингизлар.

Шу тариқа Темур томонидан саволлар ва биз томонимиздан жавоблар бир неча бор такрорланди. Бу суҳбатда ҳозир бўлган фақиҳларнинг ҳар бири ўзини кўрсатишни хоҳлар ва ўзини гуё мадрасада ўтирган боладек ҳис қилиб шошиб-пишиб жавоб беришга ошиқар эди. Қози Шарофуддин бўлса уларнинг ҳовурини пасайтириб: «Баракат топгурлар, жим туринглар, фақат мана бу одам жавоб берсин, чунки у нима деб гапиришни билади», дея уларни тинчлантирарди. Темур сўраган охири савол шу бўлди: «Али, Муовия, Язид хусусида сизлар нима дейсизлар?» Шунда менинг ёнимда ўтирган Қози Шарофуддин менга шивирлаб: «Сен бу саволга нима деб жавоб беришингни билиб гапир, ахир у шиъа мазҳабидан» деди. Мен Шарофуддиннинг сўзини эшитиб бўлмасданок Аламуддин ал-Қафасий ал-Моликий бир гап айтдики, унинг гапини маъноси шундай эди: улар ҳаммалари мужтахидлар. Бундан Темурнинг ғоятда ғазаби келиб: «Али ҳақиқатда шундай (мужтахид), Муовия-золим, Язид эса фосиқдир. Сиз ҳалабликлар Дамашк аҳлига издошсизлар, улар (дамашкликлар) эса Язид тарафдорлари бўлиб, Хусайнни қатл этганлар», деб хитоб қилди.

Мен Темурга лутф билан мурожаат этиб, ал-Қафасий бу айтган жавобини қандайдир бир китобда кўрганлигини, аммо унинг маъносини яхши уқмаганлигини айтиб унинг учун узр сўрашга киришдим. Бу гапимдан Темурнинг чеҳраси очилди-ю, лекин кайфияти аввалги ҳолатига қайтмади. Абдулжаббор бўлса мендан ва Қози Шарофуддиндан ҳар хил саволлар сўраб, менинг ҳақимда: «Бу ажойиб олим», Қози Шарофуддин тўғрисида эса: «Бу фасоҳатли киши», деди. Кейин Темур мендан ёшимни сўради. «Туғилган йилим 749 (1348) нчи йил бўлиб, ҳозир

эллик тўрт ёшга етдим», дедим. Сўнгра Қози Шарофуддинга: «Сизнинг ёшингиз нечада?» деди. «Мен ундан бир ёш каттаман», деди Шарофуддин. Шунда Темур: «Ёш жиҳатидан сизлар менинг болаларим тенгисизлар. Менинг ёшим ҳозир етмиш бешга етди», деди.

Сўнгра салотул мағриб (шом номози) вақти келиб, номозга чорлаб азон ўқилди. Абдужаббор бизга имом ўтди. Темур менинг ёнимда тик турган ҳолатда рукуъ ва саждани адо этди. Шундан кейин биз хайрлашиб ажралдик.

... Шундан бир неча кун ўтгач, Темур мени ва ҳамроҳим Қози Шарофуддинни чақиртириб, Али ва Муовия ҳақидаги саволини қайтадан сўради. Мен унга: «Ҳеч шубҳасиз ҳақиқат Али томонида бўлганди, Муовия эса халифалардан эмас. Чунки тангрининг расули — Аллоҳнинг раҳмати ва саломи унга бўлғай — томонидан «мендан кейин халифалик ўттиз йилдир» деган ҳадиси шариф содир бўлган. Бу муддат Али замонида тамом бўлган эди», — дедим.

«Ҳақиқат Али томонида, Муовия золим деб айтган», деди Темур. «Хидоя»нинг соҳибӣ фукарога жабр қилувчи волийлардан козиликни қабул этиш жоиздир, деган. «Дарҳақиқат, гарчанд ўша пайтда ҳақиқат Али томонида бўлса ҳам, саҳоба ва тобеъийларнинг аксарияти козиликни Муовиядан қабул этишган», дедим. Бу сўзлардан Темур шодланди ва Ҳалабда истиқомат қилиш учун тайинлаган амирларини чақириб, уларга: «Бу икки одам Ҳалабда сизларнинг меҳмонингиздир. Уларга, унинг хизматкорлари, дўсту яқинларига яхши муомалада бўлинг. Ҳеч бир кимсанинг уларга азият беришига йўл қўйманг, улар учун егулик озиқ-овқат ажратинг ва уларни асло қалъада қолдира кўрманг ва уларнинг яшаши жойи қилиб мадрасани, яъни қалъа рўпарасидаги Султония мадрасасини белгиланг», — деди. Амирлар барча масалаларни Темур қандай буюрган бўлса, ана шундай бажо қилдилар-у, фақат бизни қалъадан настга туширмадилар. Амирларнинг ичдан Ҳалаб валийлигини эгаллагани — у амир Мусо ибн Ҳожи Тоғай деб аталарди — бизларга яхшилик кўрсатиб ҳурматимизни ўрнига қўяр ва ўзи Ҳалабда бўлиб қалъада истиқомат қилиб турган пайтида бизнинг аҳволимиздан доимо хабардор бўлиб турди.

САМАРҚАНД УЛАМОЛАРИ

«АЛ-ҚАНД ФИ ЗИКРИ УЛАМОИ САМАРҚАНД»- ҚАДИМИЙ МАНБА ТОПИЛДИ

1992 йилда Саудия Арабистонига қилган сафаримиз чоғида мен «Ўрта Осиё тарихи» номли икки жилдлик тарихий асар ёзган етук олим, Саййид Мубашшир Косоний билан танишиб қолдим. Муҳтарам ватандошимиз менга совға қилган китоблар орасида асли Насаф (Қарши) шаҳрида туғилган машхур олим Нажмиддин Умар бин Муҳаммад бин Аҳмад ан-Насафийнинг «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» (у қискача «Самарқанд тарихи» деб ҳам аталади). асари ҳам бор эди.

Илмий адабиётларда ан-Насафий асарининг араб тилида ёзилган, асли бизгача етиб келмаганлиги таъкидланиб, замонавий фихристларда ҳам асарнинг борлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотлар келтирилмаганди. Тадқиқотчиларимиз ан-Насафийнинг мазкур асаридан унинг шогирди Муҳаммад бин Абдулжалил ас-Самарқандий томонидан ғоятда қисқартирилиб бажарилган форсий таржимаси мавжуд бўлиб, у «Қанд» ёки «Қандия» (Тошкентдаги Шарқшунослик институтида сақланаётган бир қўлёзмаси эса «Қандийа-и-хурд» — «Кичик Қандия») номлари билан маълум эди. Асарнинг мана шу форсий таржимасининг кўпгина қўлёзмалари жаҳоннинг турли шаҳарларида сақланиши ҳам ан-Насафий асарининг муҳим аҳамиятга эгалигига бир далолатдир.

Бу ўринда шуни қайд қилиш керакки, Шарқнинг қадимий шаҳарларидан бири бўлган Самарқанд ҳақида азалдан талайгина асарлар битилган. Мисол тариқасида айтиш мумкинки, асли астрободлик бўлиб, узоқ муддат Самарқандда ҳам яшаган Абу Саид Абдурахмон бин Муҳаммад ал-Идрисий (вафоти 1015 йил) «Самарқанд тарихи» номли асар ёзган. Бу асар тўлиғича «ал-Қамол фи маърифат ар-рижжол би-Самарқанд» («Самарқанднинг машхур кишилари ҳақида мукаммал китоб») деб аталади. Асарни ёзиб тугатгандан кейин ал-Идрисий Бағдодга ўзи билан бу асар қўлёзмасини ҳам олиб келган. Бағдод олимлари бу тарих билан яхши таниш бўлганлиги ҳақида

баъзи олимлар ёзиб қолдирганлар. Бунга яна бир далил «Тарихи Бағдод» номли машҳур асар ёзган олим Хатиб ал-Бағдодий ўзининг бу кўп жилдлик тарихини яратишда ҳам ал-Идрисийнинг «Самарқанд тарихи» асаридан элликдан ортиқ ўринларда бевосита кўчириб олганлигини муаллифнинг ўзи ҳам тўғридан-тўғри зикр қилади. Абул-Аббос Жаъфар бин Муҳаммад ал-Мустаффирий (вафоти 1041 йил) деган бошқа бир олим ҳам «Самарқанд тарихи» номли асар ёзганлигини айтиш мумкин. Кўҳна Самарқанднинг мухтасар тарихи машҳур араб жуғрофий олими Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Аҳмад ал-Муқаддасий (баъзи олимлар уни ал-Макдисий деб ҳам юритадилар — вафоти 985 йил) қаламига мансубдир. Лекин, афсуски, мазкур асарлардан бирортаси ҳам бизгача етиб келмаган. Буюк юртдошимиз Нажмиддин ан-Насафийнинг «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» асари ҳам (арабчаси) шулар қатори бизгача етиб келмаган асарлар жумласидан саналар эди. Лекин диёримиз тарихига оид қўлёзмалар дунёнинг турли бурчакларида ҳам бўлиши, ўзимизнинг элимизда, халқимизнинг кўлида ҳам сақланишини ҳеч вақт эҳтимолдан ҳоли қўймаслигимиз керак. Шу нуктаи назардан ан-Насафий асарининг арабча матнининг чоп этилиши ҳам ушбу фикримизга яққол далилидир. Яна бир қувончли томони шундаки, «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд»нинг ушбу нашри Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи бошқа бир ватандошимиз, иқтидорли ёш олим Назар Муҳаммад ал-Фарйобий томонидан бундан бир неча ой олдин амалга оширилган экан.

Ан-Насафийнинг тўлиқ исми Абу Ҳафс Нажмиддин Умар бин Исмоил бин Муҳаммад бин Али бин Лукмон бўлиб, араб тарихчиси Абу Саад ас-Самъонийнинг (1113—1167) ёзишича, у 461 ёки 462 ҳижрий (1068—1069 мелодий йили) Насаф (ҳозирги Қарши) шаҳрида туғилган, бўлиб, шу боисдан ҳам асосан ан-Насафий, сўнгра узок муддат Самарқандда яшаганлиги учун баъзан ас-Самарқандий таҳаллуси билан ҳам аталган. У ёшлигидан илму урфонга ғоятда қизиқиб, ўз даврининг ўқимишли кишиларидан ҳисобланган, кўп олимлардан таълим олган. Манбаларда келтирилишича, унинг устодлари сонсиз-саноксиз даражада кўп бўлган. Шу боисдан бўлса керак, ан-Насафий ўзининг «Таъдод аш-шуйух ли Умар» (Умар ан-Насафий устозларининг умумий сони) номли махсус рисоласида ҳам кўпдан кўп устозларини бирма-бир санаб ўтган. Марғилонлик буюк аллома Бурҳониддин ал-

Марғилоний (вафоти 1197 йил) ўзининг «ал-Ҳидоя» номли машхур асарида Нажмиддин Умарнинг: «Мен пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини беш юз устозимга таяниб ривоят қиламан, деганини ўз қулоғим билан эшитганман», — деб ёзиши бу фикримизни яна бир қарра тасдиқлайди.

Ан-Насафийнинг устозларидан Исмоил бин Муҳаммад ан-Нуҳий, ал-Ҳасан бин Абдумалик ал-Қозий, Махдий бин Муҳаммад ал-Аълавий, Абдуллоҳ бин Али бин Исо ан-Насафий, Абу ал-Ясар Муҳаммад бин Муҳаммад ан-Насафий, Ҳусайн ал-Қошғарий, Абу Муҳаммад ал-Ҳасан бин Аҳмад ас-Самарқандий, Али бин ал-Ҳасан ал-Мотрийдий, Абл-л-Қосим бин Баён ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Ўз навбатида ан-Насафийнинг ўзи ҳам кўпдан-кўп шогирдларга устозлик қилган. Умар бин Муҳаммад бин Умар ал-Уқайлий, Муҳаммад бин Иброҳим ат-Таврийштий, Абу Хафс Умар бин Аҳмад аш-Шабийний ва муаллифнинг ўғли Абу-л-Лайс Аҳмад бин Умар ва бошқалар ан-Насафийнинг шогирдларидан ҳисобланади.

Ан-Насафий фикҳ, ҳадис, тафсир, адабиёт, тил, тарих ва бошқа соҳаларда ўз даврининг машхур олимларидан ҳисобланиб, қатор муаллифларнинг (масалан, аз-Заҳабий, ас-Самъоний, Ибн Нажжор, ал-Йофий) ёзишлари-ча, у юзга яқин асарлар яратган.

Улардан баъзиларининг номларини келтирамиз. «Ал-Ашъор би-л-мухтор мин-ал-ашъор», «ал-Акмал ал-атвол фи тафсир ал-Қуръон», «ал-Мавоқийт», «Манзумат ал-хилофийат», «Баас ур-рағоиб ли-бахс ил-ғаройиб», «Таъдод аш-шуйух ли-Умар», «Қайд ул-авобид», «Тарих Бухоро», «Тарих Марв», «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд», «ал-Жумал ал-маосура», «ал-Ҳасоил фи-л-фуруъ», «Даъват ал-мустағфирийн» «Ажалот ан-Нахшабий ли-зайфи-ҳи-л-Мағрибий», «Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий», «Мажмаъ ал-улум» ва ҳоказолар.

Араб тарихчиси Абу Саад ас-Самъонийнинг ёзишича, ан-Насафий 537 ҳижрий йил жумодул-увло ойининг ўн иккинчисида (1142 мелодий йил 9 декабрда) Самарқандда вафот этган.

Ан-Насафий асарларининг қўлёзмалари дунёнинг турли кутубхоналарида, жумладан унинг бир неча асари, масалан, «ал-Ақонд ан-Насафий», «Манзумат ал-хилофийат» ва бошқалар Тошкентда, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Ан-Насафийнинг муҳим асарларидан бири «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд олимлари

ҳақида қанддек (ширин)» китоб). Бу асар олдинроқ таъкидлаганимиздек бизгача етиб келмаган ҳисобланиб, факат унинг XII асрда яшаган олим, ан-Насафийнинг шогирди Абу Фазл Муҳаммад бин Абдужалил бин Абдулмалик бин Хайдар ас-Самарқандий томонидан бажарилган форсча қисқартирилган, мухтасир таржима-сигина маълум эди. Бу таржима «Қанд», «Қандия» (Тошкентдаги Шарқшунослик институтида сақланаётган бир қўлёзмаси «Қандия-и-хурд» — «Кичик қандия» номи билан келтирилади) номи билан аталиб, арабчасининг бизгача етиб келганлиги шубҳа остида эди. Ҳозирги вақтда Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи ватандошимиз Назар Муҳаммад ал-Фарйобий тайёрлаган бу нашр бахтимизга бу шубҳаларга аниқлик киритди.

Энг аввало, «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд»нинг номи ҳақида икки оғиз сўз. Кўпчилик олимларимиз бу асарнинг номини «Китоб ал-қанд фи тарих Самарқанд» ёки «Китоб ал-қанд фи маърифат уламои Самарқанд» деб келтирсалар-да, асли бу ўринда гап ан-Насафийнинг бир асари, яъни тадқиқотчи ал-Фарйобий нашр қилиб, илмий жамоатчиликка тақдим қилган «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» деб аталган ягона асар устида кетаётир. Чунки замонлар ўтиши билан (ахир, муаллиф бундан роппа-роса 850 йил олдин вафот этган) хаттотлар ёки асар мазмунини билан танишган бошқа олимлар томонидан асарнинг номи қисман ўзгартирилган бўлиши ҳам мумкин. Нима бўлса ҳам, мазмун ва моҳият жиҳатидан гап ан-Насафийнинг бир асари устида кетаётир дейишимизга муайян асослар бор.

Ан-Насафийнинг бу асари ўрта асрларда Самарқандда яшаган кўпдан-кўп (мингдан ортиқ) фикҳ олимлари, ҳадис ровийлари ва бошқа кўп соҳада қалам тебратган илм аҳллари ҳақида мукаммал маълумот беради. Афсуски, ушбу нашрга асос бўлган қўлёзма тўлиқ бўлмасдан унинг бош қисми ва охиридан бир неча варақлари етишмаганлигидан нашр ҳам шу зайлда нокис чоп этилган. Бинобарин асар «Ха» ҳарфидан бошланиб, «Коф» ҳарфи билан тугайди. Асарнинг Туркиядаги «Турхон волидаси» кутубхонасида сақланаётган яккаю-ягона қўлёзмаси 98 варақдан иборат бўлиб, у чиройли насх хатида олимларнинг тахминича, XI асрнинг охирларида кўчирилган.

Диёримиздан чиққан буюк аллома ан-Насафийнинг «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» номли асарининг янги нашрига оид бу маълумотлар асар ҳақидаги дастлабки фикр-мулоҳазалардир.

АБУ НАСР АЛ-УТБИЙ

Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор ал-Утбий Эронда ўтроқ бўлиб қолган бадавлат араб оиласига мансуб бўлиб, 961 йили Рай (Эрон) шаҳрида туғилган. У ёшлигида Хуросонга, Сомонийлар ҳузурида каттагина маъмурий лавозимни эгаллаб турган тоғаси ёнига боради. Абу Наср ал-Утбий яқиндан таниш бўлган замондоши, машҳур адиб ва шоир Абу Мансур ал-Саолибий (961—1038) таъбири билан айтганда, у тоғаси ёнида «меҳрибон ота ҳузуридаги азиз фарзанддек» тарбияланади. Тоғаси вафотидан кейин эса, у Сомонийлар ноиб ва Хуросоннинг сипахсолори Абу Али ибн Симжурийнинг (997 йилда вафот этган) котиби, сўнгра мазкур хизматни ўша пайтда Хуросонда қувғинда бўлган Журжонийнинг зиёрий ҳокими Қобус ибн Вашмгир ҳузурида ўтайди. Шунингдек, унинг Хуросондаги вакили вазифасини ҳам бажаради.

Абу Наср ал-Утбий фаолиятининг аксар қисми Ғазнавийлар билан боғлиқ бўлиб, у бирмунча муддат ўша пайтдаги машҳур адиб ва шоирлардан ҳисобланган Абу-л-Фатҳ ал-Бустий билан биргаликда Ғазна ҳокими Абу Мансур Сабуктагинга (997-йилда вафот этган) котиблик қилади. Сабуктагин вафотидан кейин унинг ўғли Исмоил ҳузурида ҳам мазкур вазифани ўтайди. Ўша пайтлардаёқ Абу Наср ал-Утбий етук котиб ва тадбиркор арбоб сифатида муайян даражада мавқега эга бўлган эди. Чунончи Ғазна ҳукмронлиги учун Сабуктагиннинг ўғиллари Исмоил ва Маҳмуд ўртасида юз берган кураш жараёнида Ғазнанинг Исмоил ҳукмидан Маҳмуд ихтиёрига ўтишида Абу Наср ал-Утбийнинг тадбиркорлиги муҳим роль ўйнаган. Натижада Маҳмуд Ғазна ҳукмида қарор топгач, ал-Утбий унинг қўл остида ишлайди ва султоннинг элчиси сифатида дипломатик хизматга ҳам жалб этилади. 1021 йилда эса, Абу Наср ал-Утбий Ганж Рустакда почта бошлиғи (соҳиб ал-барийд) лавозимига тайинланади. Бирок орадан кўп ўтмай яъни 1023 йилда Ганж Рустакнинг ҳокими Абу-л-Ҳасан ал-Бағовий билан унинг ўртасида бўлган ихтилоф натижасида ал-Утбий мазкур вазифасидан четлатилади.

Абу Наср ал-Утбийнинг шундан кейинги ҳаёти хусусида манбаларда аниқ ва муфассал маълумотлар келтирилмай, унинг узок муддат Нишонурда яшаганлиги ва Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли Масъуд хузурида ҳам котиб бўлганлиги қайд қилинади. Шунингдек, Абу Наср ал-Утбийнинг вафоти хусусида ҳам ягона бир сана бўлмай, манбаларда ва тарихий адабиётларда 1022 ва 1036 йиллар, айримларида эса 1040 йил ҳам зикр қилинади.

Араб адиби ва тарихчиси Зайниддин ал-Вардий ўзининг «Татиммат ал-мухтасар фи ахбор ал-башар» номли библиографик асарида Абу Наср ал-Утбий вафоти-ни 431 ҳижрий (1040 мелодий) йили остида келтириб, унинг Маҳмуд ибн Сабуктагин ва унинг ўғли Масъуд хузурида ҳам котиблик қилганини қайд қилади. Тарихдан маълумки, Масъуд ҳукмронлик қилган давр 1030—1041 йилларга тўғри келади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, ишонч билан айтиш мумкинки, Абу Наср ал-Утбий вафоти хусусидаги биринчи сана — 1022 йил нотўғри бўлиб, у 1036—1040 йиллар ўртасида вафот этган.

Манбаларда ва тарихий адабиётларда Абу Наср ал-Утбий ўз даврининг етук шоири, адиби ва тарихчиси сифатида гавдаланиб, қатор асарлар таълиф этганлиги қайд қилинади. Абу Мансур ал-Саолибий унинг «Латоиф ал-кутуб» («Қотибларнинг латиф сўзлари») ва бошқа асарлари борлиги ҳақида хабар берса-да, афсуски, уларнинг номларини келтирмайди. Тадқиқотчи Закий Муборак Абу Наср ал-Утбийнинг ихвониёт (биродарлик, дўстлик)га доир яхши асарлари борлигини таъкидлаб, улардан баъзиларини келтиради. Бироқ, Абу Наср ал-Утбийнинг Маҳмуд Ғазнавийга бағишлаб араб тилида ёзган «Тарих ал-Йаминий» («Йамин уд-давлатнинг тарихи») номли китоби ҳақли равишда тарихчининг энг асосий асари ҳисобланади. Нима учун асарнинг «Тарих ал-Йаминий» деб аталгани ҳақида шуни айтиш керакки, Ғазна султони Маҳмуд Ғазнавий (у 988—1030 йилларда ҳокимлик қилган) мустақил равишда Ғазнавийлар тахтида қарор топгач, 999 йилда аббосийлар халифи Қодир Биллоҳ (халифалик йиллари 991—1031 йиллар) унга Хуросонни идора қилиш ҳукуки билан бирга «Йамин уд-давлат амин ул миллат» («Давлат таянчи ва дин ҳомийси») деган фахрий лақаб инъом қилган эди. Шу хусусдан ҳам ал-Утбий ўз асарини Маҳмуд Ғазнавий тириклигида ёзиб, унга бағишлайди ва унинг лақаби «Йамин»га нисбат бериб қисқача «Тарих ал-Йаминий» деб атаган.

«Тарих ал-Йаминий», «Асар ал-Йаминий», «ал-Китоб ал Йаминий», «Тарих ал-Утбий» номлари билан ҳам юритилади). 1021 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, Ўрта Осиё ва Хуросоннинг қарийб ярим асрлик (975—1021 йиллар) тарихига оид асосий манбалардан бири ҳисобланади. Дарвоқе, унинг бошқа тилларга таржима қилиниши ҳам асарга муҳим манба сифатида қаралганлигини кўрсатади. Даставвал «Тарих ал-Йаминий» 602 (1205—06) йили Абу Шараф Носих ибн Зафар ал-Жарбадаконий томонидан форс тилига таржима қилинади. Ушбу таржиманинг нашри (1857—58) йили Техронда босмадан чиққан. 1858 йили Ж. Рейнолдс уни форсчадан инглизчага таржима қилиб, Лондонда нашр эттиради. Бироқ кўпгина олимларнинг фикрича, Ж. Рейнольдс таржимаси қоникарли даражада бўлмасдан, унда кўпгина чалкашликларга йўл қўйилган. Булардан ташқари, асарнинг турк тилига ҳам таржима қилинганлиги ҳақида баъзи адабиётларда қайд этилади ва ниҳоят, асарнинг кичик бир бўлаги рус тилига ҳам таржима қилинган.

Асарнинг мазкур давр тарихига доир қимматли маълумотларга эга бўлган манбаълардан эканлиги ҳақида В. В. Бартольд, А. Якубовский, Белинский В. И. Беляев, Строева, П. Ю. Булгаков, И. Абдуллаев каби тадқиқотчилар бир неча бор такрорлаганлар ва ўзларининг Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистон тарихига оид илмий тадқиқотларида «Тарих ал-Йаминий»да келтирилган маълумотлардан қисман фойдаланганлар. Дарҳақиқат, муаллиф ўз асарида 975—1021 йилларда Мовароуннахр ва Хуросонда бўлиб ўтган воқеаларни кенг кўламда акс этдиришга ҳаракат қилган ва бу борада ўз олдига қўйган муддаосига эришган. Ҳоким синфлар ҳузурида узок йиллар давомида турли-туман юқори лавозимларни эгаллаганлиги, унинг, шубҳасиз, ўша давр воқеаларидан яқиндан хабардор бўлишга, кўп ҳолларда бевосита иштирок этиб, турли ҳодисаларнинг шахсан гувоҳи бўлишига имкон берган. Шу боисдан ҳам аксар ҳолларда воқеалар жонли, ишонарли ва тўлиқ шарҳланиб, баъзан эса муаллифнинг шахсий мушоҳадаларига, у билган, таниган аниқ тарихий шахсларнинг сўзларига, улардан эшитганларига асосланиб баён қилинади. Бундан ташқари муаллиф ўз хизмат характери жиҳатидан (шахсий котиб, ноиб, почта бошлиғи, дипломатик ходим) ҳоким табақалар билан яқин бўлиши унинг турли-туман ёзишмаларидан,

ёзма ҳужжат материалларидан фойдаланиш учун замин тайёрлаганки, бу шубҳасиз, асар муайян фактик маълумотларга таяниб яратилганлигига яна бир қарра асосдир.

Яна шуни қайд этиш керакки, ўз даврига оид муҳим ва кўпдан-кўп фактик маълумотларни ўзида мужассам қилганлиги учун ҳам ўзидан кейин форс ва араб тилида ёзилган қатор тарихий асарлар учун Абу Наср ал-Утбийнинг ушбу асари бош манбаълардан бири сифатида хизмат қилган. Жумладан, Абу-л-Хасан Байҳақий, Ибн ал-Асир, Ибн Касир, Рашидуддин, Мирхонд, Хондамир, Гардизий ва бошқалар ўз асарларида Абу Наср-ал-Утбий келтирган маълумотлардан унумли фойдаланганлар.

Абу Наср ал-Утбий «Тарих ал-Йаминий»да ўз замондоши, ўша пайтдаёқ етук олим сифатида танилган Абу Райҳон Беруний (973—1048) ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирмайди. Бирок, Беруний ҳам Абу Наср ал-Утбий сингари аввал Қобус ибн Вашмгир, сўнгра Маҳмуд Ғазнавий хизматида бўлган ҳамда узоқ вақт Ғазнада истиқомат қилган. Шу хусусдан ҳам улар бир-бирларини шахсан билган бўлишлари керак. Ҳар ҳолда Абу Райҳон Беруний ўз умрининг охирларида яратган «Қитоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир» («Жавоҳирларни билиш учун маълумотлар тўплами») ва «Қитоб ас-сайдана фи-т-тибб») («Табобатда доришунослик») каби асарларида Абу Наср ал-Утбийдан айрим парчалар келтирилиши буюк олимнинг Абу Наср ал-Утбий ижоди билан яқиндан таниш бўлганлигини кўрсатади.

Шунингдек, манбаъларда келтирилган баъзи маълумотлар Абу Наср ал-Утбийнинг мазкур асари қимматли тарихий ёдгорлик ва араб насрий адабиётининг ёрқин намунаси сифатида унинг замондошлари ва кейинги авлод илм аҳллари ўртасида кенг шуҳрат қозонганлигидан далолат беради. Жумладан, XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган тарихчи Шаҳобуддин Муҳаммад ан-Насавий (1249 йилда вафот этган) адабиётдан яхши хабардор бўлган ўз замондоши, Наса шахрининг ҳоқими Нусратуддин Ҳамза ҳақида ҳикоя қилиб, у «Абул-Аъло ал-Маърийнинг «Сакт уз-занд», ал-Утбийнинг «ал-Йаминий», Фаҳруддин ал-Розийнинг «ал-Мулаххас» ва Шайх-ур-раис (Ибн Сино)нинг «ал-Ишорат» асарларини ёддан билар эди», деб ёзади.

Ўз даврининг муҳим манбаъси сифатида «Тарих ал-Йаминий» кенг тарқалган бўлиб, жаҳоннинг турли кутубхоналарида унинг талай нусхалари борлиги яна бир қарра асарнинг машҳурлигидан далолат беради. Асарнинг

энг қадимий икки қўлёмаси (XII асрга мансуб) Машхадда сақланмоқда. Бундан ташқари Қоҳира, Дамашк, Бағдод, Париж, Вена ва бошқа шаҳарларда ҳам «Тарих ал-Йаминий»нинг анча нусхалари мавжуд. Мамлакатимиз қўлёмза фондларида ҳам Абу Наср ал-Утбий асарининг учта нусхаси мавжуд. Шулардан икkitаси СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург филиалида сақланмоқда. Булардан бири 1265 йилда Ўрта Осиёда кўчирилган бўлиб, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, асарнинг энг ажойиб нусхаларидан бири ҳисобланади. Иккинчиси 1739 йилда кўчирилган.

Тошкентда, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёмзалар фондида ҳам Абу Наср ал-Утбий асарининг яхши бир нусхаси сақланади (инв. № 3252).

Абу Наср ал-Утбий асарининг қўлёмза нусхалари кўп бўлишига қарамасдан, асар бир неча бор нашр этилган. Айниқса, «Тарих ал-Йаминий»га бўлган қизиқиш XIX аср ўрталарида яна кучайиб, мазкур даврда асарнинг арабча нусхаси қайта-қайта нашр этилади. Жумладан, асарнинг мавлавий Мамлук ал-Али ва А. Шпренгер томонидан тайёрланган дастлабки нашри 1847 йилда Дехлида чоп этилди. 1286 (1870) йилда Қоҳирада ал-Утбий тарихининг тўлиқ матни шайх Аҳмад ал-Маниний томонидан тайёрланган тарихий-филологик шарҳи билан биргаликда (ҳошиясида) нашр қилинди. Шунингдек, «Тарих ал-Йаминий» тўлигича 1290 (1874) йилда тарихчи Ибн Ал-Асирнинг «Комил фи-т-тарих» асари X — XI жидларининг ҳошиясида Қоҳирада ва ниҳоят, ал-Утбий асарининг олим Ҳамидулдин томонидан тайёрланган нашри 1883 йилда Лоҳурда чоп этилган.

«Тарих ал-Йаминий» бошдан охир насрий сажъ услубида ёзилган бўлиб, шу тарзда яратилган дастлабки тарихий-биографик асарлардан ҳисобланади. Услуб жиҳатдан нафислиги ва теранлиги учун ҳам Абу Наср ал-Утбий асари ҳақли равишда узок муддат давомида ушбу жанрда ёзилган кўпгина асарлар учун намуна бўлиб келди. Асар кўп бадий безаклар, нозик қочирма ва ишоралар, сонсиз-саноксиз риторик шакл ва кўринишлар, мажозий сўзлар, теран иборалар, нафис ўхшатишлар ҳамда назмий китъалар билан тўлиб тошганки, бу бир томондан, муаллифнинг нақадар билимдонлигидан, унинг юксак маҳоратидан ва ноёб талант соҳиби бўлганлигидан далолат берса, иккинчи томондан қофияни сақлаш учун истеъмолда бўлмаган ортиқча сўз ва ибораларнинг

келтирилиши тил ва услубининг дабдабалилиги (мураккаблиги, серҳашамлиги) асар матнининг асл моҳиятини тушунишда шубҳасиз, жиддий қийинчиликлар туғдиради. Дарҳақиқат, «Тарих ал-Йаминий»нинг услубан мураккаблиги асар ёзилгач, кўп ўтмасданок XIII аср бошларидан эътиборан, унинг мазмунини тўғри тушунишни осонлаштирадиган муфасссал шарҳлар яратилишини тақозо қилади. Манбаъларда келтирилишича, турли даврларда яратилиб, «Тарих ал-Йаминий»га бағишланган шарҳларнинг сони бир қанча бўлиб, улардан баъзилари устида тўхтаб ўтамиз.

«Тарих ал-Йаминий»га бағишланган шарҳларнинг дастлабкиси 1214 йилда шайх Маждуддин ал-Қирмоний томонидан ёзилган шарҳ ҳисобланади. Нишопурлик олим Ҳамидуддин Абу Абдуллоҳ Маҳмуд ибн Умар ан-Нажотий Абу Наср ал-Утбий асарига ёзган ўз шарҳини «Басотин ал-фузало ва райоҳийн ал-уқало» («Фозиллар бўстонлари ва оқиллар райҳонлари») деб атаб, уни 721 (1321) йилда Табризда тугатган. Ан-Нажотий ўз сўзбошисида «Тарих ал-Йаминий»га бағишланган шарҳлардан бештасини кўрганлигини ва қисман улардан фойдаланиб, ўзи ҳам шарҳ битиб, ўз устози аллома Қутбиддин Шерозийга кўрсатганда, у мазкур шарҳни маъқуллаганини ёзади. Шу билан бирга Абу Наср ал-Утбий асарига бағишланган шарҳлар ичида ҳақли равишда 1731—1734 йилларда ёзилиб, араб филологи шайх Аҳмад ал-Маниний (1678—1759 йиллар) қаламига мансуб бўлган шарҳ (у «Фатҳ ал-ваҳби ала тарих ал-Утбий» деб аталади) алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ал-Маниний ўз шарҳида ўзига маълум барча шарҳлардан фойдаланибгина қолмай, (чунки кўпгина ўринларда уларга ишорат қилиб, баъзан уларнинг шарҳларидан ҳам парчалар келтиради), мукаммал бир тарихий-филологик шарҳ яратиш мақсадида ўша даврга хос қатор тарихий, жуғрофий ва фаннинг бошқа соҳаларига оид кўпгина ёзма манбаъларда келтирилган маълумотлардан ҳам унумли фойдаланган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Ал-Маниний ўз шарҳида Ўрта Осиё ва Хуросон тарихига оид бўлиб, турли сабабларга кўра бизгача етиб келмаган баъзи манбаълардан ҳам кўп ўринларда фойдаланганки, бу шубҳасиз, ал-Маниний шарҳига алоҳида аҳамият бахш этади. Жумладан, ал-Маниний фойдаланган ана шундай манбалардан бири Абу Али ал-Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саломийнинг «Хуросон ҳокимларининг тарихи» номли асаридир.

«Тарих ал-Йаминий» муқаддима ва қирк беш боб (зикр)дан иборат. Асарда воқеалар жараёни аксарият ўринларда X асрнинг охири ва XI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихига маълум даражада алоқадор бўлган шахсларга боғлаб ҳикоя қилинади. Албатта, ўша даврга ҳос ҳар қандай тарихий асарда учратилгани каби «Тарих ал-Йаминий»да ҳам ҳукмдорларга нисбатан хайрихоҳлик яққол сезилиб туради. Кўп ўринларда ҳоким синфлар ўртасидаги тожутахт, бойлик, ҳокимият йўлидаги жангу жадаллар, низолар, беҳуда қон тўкишлар, ҳар хил ихтилофуможароларга тўхталади. Шу билан бир қаторда асарда оддий меҳнаткаш омманинг аянчли аҳволи, оғир турмуши, уларнинг зулм ва истибдодга нисбатан нафрати ва ҳоким синфларга қарши курашлари хусусида ҳам талайгина маълумотлар келтирилган. Масалан, 401 (1011) йилда Нишопур ва Хуросонда бўлган қаҳатчилик ҳақида «шу 401 (1011) йилда хусусан Нишопурда ва Хуросоннинг бошқа томонларида шиддатли қаҳатчилик воқеа бўлиб, биргина Нишопур ва унинг атрофида юз мингдан, эҳтимол ундан ҳам зиёд (киши) ҳалок бўлди», деб ёзади. Шунингдек, муаллиф 377 (987) йилда Жўржонда вабо тарқалиб, кўпдан кўп аёнлар, қотиблар, қўшин бошлиқлари ва ҳалойиқ ҳалок бўлганини, хилма-хил солиқ ва тўловлардан сабр қосаси тошиб, мушқул аҳволда қолган Жўржон аҳлининг шаҳар ҳокимларига қарши бош қўтариб, улардан қанчасини ўлдирганликлари тўғрисида ҳикоя қилади.

«Тарих ал-Йаминий»да ўша даврда яшаб ижод қилган қатор адиб, шоир ва қотиблар ҳақида ҳам талайгина маълумотлар келтирилган. Масалан, адиб Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ҳақида тўхталиб, унинг нодир шеърларидан ўзининг «Латоиф ал-қутуб» деган асарига киритилганлигини ёзади. Еки Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдусаммад аш-Шерозийнинг ҳам етук қотиб бўлганини ёзиб, унинг отаси ўша даврнинг энг машҳур қотибларидан ҳисобланган Абу Тохир ҳақида батафсил маълумот беради. Бувайҳийлар сулоласининг иккинчи амири «Тоҷ ул-милла» лақаби билан машҳур бўлган Адуд ад-Давла учун 371 (982) йили Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хилол ас-Собий (994 йил вафот этган) «Қитоб ат-Тожий фи ахбор Дайламий» номли асар ёзганлигини келтириб, бу асарнинг услуби ҳақида ҳикоя қилади. Бундан ташқари, мунажжим Абу Фазл ал-Ҳаравий ҳақида ҳам қизиқ маълумотлар келтиради. Абу Наср

ал-Утбий асарида ўша даврнинг кўплаб шоирлари эслатилиб, аксар ҳолларда уларнинг назмий асарларидан парчалар келтирилади. Мазкур шоирлардан Абу-л Фатҳ ал-Бустий, Абу Мансур ас-Саолибий, Бадиуззамон номи билан машҳур бўлган Абу-л-Фазл Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ал-Ҳамадоний, Абу Бакр ал-Хоразмий, Абу-л-Фараж ас-Соний, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Мусавий, ас-Саййид, Мизроб ал-Бўшанжийларни кўрсатиш мумкин.

Ҳеч шубҳа йўқки, Абу Наср ал-Утбийнинг «Тарих ал-Йаминий» асарини ҳар томонлама чуқур ўрганиш Ўрта Осиё халқлари ўтмишини кенгрок ёритишга ёрдам беради.

«ТАРИХ АЛ-ЙАМИНИЙ»НИНГ ТОШКЕНТ НУСХАЛАРИ

Аввал қайд қилганимиздек, Тошкентда, Ўзбекистон фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида «Тарих ал-Йаминий»нинг яхши сақланган бир қўлёзмаси (инв № 3252) мавжуд. 177 варақдан иборат ушбу нусха «Тарих ал-Йаминий»нинг кўҳна қўлёзмаларидан ҳисобланиб, мутахассисларнинг фикрича, у XIII — XIV асрларда кўчирилган. Ал-Утбий асарининг тили қийин ва услубининг мураккаблиги ҳақида юқорида таъкидлаган эдик. Шу боисдан ҳам мазкур қўлёзманинг ғоятда қимматли томонларидан бири шундаки, саҳифалар хошиясида ва сатрлар ораларида матнда учрайдиган кўпдан-кўп қийин сўз ва ибораларни тушунтирадиган қисқача шарҳ ва изоҳлар келтирилган бўлиб, улар асар мазмунини тўғри англашда катта енгиллик туғдиради. Шунингдек, кўп ўринларда шахсий исмлар ва жуғрофий номларга ҳам қисқача изоҳлар берилган. Шарҳ ва изоҳлар асосан араб тилида бўлиб, шубҳасиз, буларнинг ҳаммаси бундан қарийб ўн аср мукаддам мураккаб услубда ёзилган тарихий манбани тўғри талқин қилишда катта аҳамият касб этади.

Асар матни бошдан охир насхи сулс хатида қора сиёҳда ёзилган бўлиб, ажратиб кўрсатиш учун фақат сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган.

«Тарих ал-Йаминий»нинг бошқа тилларга бўлган таржималари ҳақида гапирганимизда унинг форс тилидаги таржимасини эслатган эдик. 602 хижрий (1205—06 мелодий) санада Абу Шараф Носих ибн Саад ал-Мунший ал-Жарбадаконий (у Ҳамадон билан Исфаҳон ўртасида ярим кунлик йўлдаги Жарбадакон деган жойда туғилган) маҳаллий ҳукмдор Улуғ Борбак Ойиба учун

«Тарих ал-Йаминий»ни форс тилига таржима қилган эди. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, ал-Жарбадақонийнинг бу таржимаси «Тарих ал-Йаминий»нинг энг эътиборга молик таржималаридан ҳисобланади. Шарқшунослик институтида сақланаётган «Таржимаи Йаминий» номли қўлёзма (инв. № 3144) Масъуд ибн Муҳаммад ибн Тўғрил ал-Қотиб деган киши томонидан 1299 йили ал-Жарбадақоний форсча таржимасининг мухтасар ҳолга келтирилган таҳриридир. Шунингдек, Шарқшунослик Институтида мазкур қўлёзмадан 1941 йили таниқли палеограф шарқшунос олим Ибодулла Одилов (у 1944 йилда вафот этган) томонидан бажарилган «Таржимаи Йаминий»нинг яна бир нусхаси (инв. № 5828) бўлиб, у Қўқон қоғозига чиройли настаълиқ хати билан кўчирилган ва яхши сақланган.

МУСЛИМ ИБН АЛ-ҲАЖЖОЖ — ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ШОГИРДИ

Бундан тўрт йил муқаддам жонажон Ўзбекистонимизда қарор топа бошлаган ижтимоий адолат, айниқса, мустақиллигимиз шарофати туфайли тарихимиз, маънавий қадриятларимиз, бой ва кўҳна маданий меросимизга муносабат кескин ўзгариб, узоқ мозийда яшаб, ўлмас асарлар яратиб кетган буюк алломаларнинг ижодидан кенг халқ оммасини баҳраманд қилиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Қисқа муддат ичида амалга оширилган бу хайрли ва тарихий ишларнинг ҳаммаси мухтарам Президентимиз Ислоҳ Каримов собитқадамлик билан олиб бораётган доно ва халқчил сиёсатининг самараси бўлиб, ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан оламшумул аҳамиятга моликдир. Мустақил Ўзбекистонимизда амалга оширилаётган ушбу тарихий жараёнлар силсила-сида муборак динимизга бўлган муносабатнинг батамом ўзгарганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Азалдан умуминсоний қадриятлар, маданият ва маърифатнинг мустаҳкам пойдевори саналган диний илмлар мажмуасига эътибор, Куръони Қаримни ўзбек тилида нашр этилиши, жаноб пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларини кенг кўламда ўрганилиб, ижтимоий ва маданий ҳаётимизга тобора сингиб бориши, дини-исломнинг таълимотлари равнақи йўлида оламшумул аҳамиятга эга бўлган асарлар яратиб кетган имом ал-Бухорий, Исо ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк зотларнинг меросини ўрганиш борасида ибратли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда.

Қуни кеча тасаввуф илмининг йирик намоёндаларидан бири, нақшбандия таълимотининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг таваллудига 675 йил тўлишлигини кенг кўламда нишонланиши, Бухорои шарифда — алломанинг юртида мавжуд меъморий мажмуани қайтадан таъмирланиб кенг халқ оммаси учун муқаддас зиёратгоҳга айлантирилиши бу фикримизга ёрқин далилдир. Шулар билан бир қаторда бой ва кўҳна тарихимиз, нафис маданиятимиз ва турфа хил қадриятларимизнинг ривожига улкан ҳисса қўшган кўп буюк

алломаларнинг ҳаёти ва ижодлари ҳали-ҳануз халқимизга, кенг жамоатчиликка яхши маълум эмаслиги, ўз навбатида уларни ҳар томонлама ўрганиш, халқоммасига етказиш борасида олимларимиз зиммасига катта масъулиятлар юклайди.

Маълумки, пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини тўплаш, уларни тартибга солиб қимматли асарлар яратишда Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳиссалари бениҳоя катта бўлган. Чунончи, ҳадис илмида бу заминнинг фарзандлари — олти машҳур муҳаддислар яратиб кетган асарлар (бу асарлар ислом дунёсида «Қутуби ситта» («Олти китоб») ёки «Сихоҳ ситта» («Олти саҳийҳ китоблар» номи билан аталади) шоҳ асарлар ҳисобланади.

Диёримиздан чиққан буюк аллома имом ал-Бухорийнинг ҳадисларга бағишланган тўрт жилддан иборат «Саҳийҳ ал-Бухорий» (ёки «ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» деб ҳам юритилади) асари бутун мусулмон оламида ҳақли равишда Қуръони Каримдан кейинги иккинчи муқаддас манбаъ ҳисобланади. Имом ал-Бухорийнинг замондоши, юқорида зикр қилинган машҳур олти муҳаддиснинг бири Муслим ибн ал-Ҳажжож бўлиб, унинг қаламига мансуб ҳадислар тўплами ҳам Имом ал-Бухорийнинг асаридек, айнан «ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» ёки «Саҳийҳ Муслим» деб аталиб, ундан кейин турадиган энг ишончли манбаълардан бири ҳисобланади. Афсуски, Муслим ибн ал-Ҳажжож ва унинг қимматли асари ҳақида ўқувчиларимизга ҳозиргача яхши маълум эмас. Мана шуларни эътиборга олиб, биз ушбу мақоламизда имом ал-Бухорийнинг замондоши, буюк муҳаддис Муслим ибн ал-Ҳажжож ва унинг шоҳ асари «Саҳийҳ Муслим» ҳақида бир қадар маълумот беришни лозим топдик.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг тўлиқ исми Абдул-Хусайн Муслим ибн ал-Ҳажжож ибн Варад ибн Каршон ал-Қушайрий ан-Найсобурий бўлиб, унинг туғилган йили ҳақида ҳар хил (204 ҳижрий, 819 мелодий, 206(821, 204 (819) саналар келтирилса-да кўпчилик тарихнавислар масалан, аз-Заҳабий, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, Ас-Суютий ва бошқалар 204-819 йил деб ёзганлар, Муслим ибн ал-Ҳажжожга яқинроқ даврда яшаган араб тарихчиси Ибн Халликон (1211—1282) уни 206-821 йилда туғилганлигини таъкидлайди ва бу фикр ҳозирги замон тадқиқотчилари томонидан қўллаб-қувватланган. Ибн Халликоннинг ўзининг ёзишича у бу маълумотни Ибн Салоҳдан олганлигини, у ҳам ўз навбатида «Уламои ансор» номли

машҳур асарнинг муаллифи хижрий тўртинчи асрда яшаган (321—405 йиллар) ал-Ҳаким ан-Найсобурийдан кўчириб олганлигини таъкидлайди.

Уша даврда ҳозирги Нишопур илм-фан ва маданияти гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бўлиб, Ёкут ал-Ҳамавий уни ҳақида шундай ҳикоя қилади: «Нишопур — азим шаҳар ва турфа хил фазилатларга бой, фозилу-фузалоларнинг қони, олиму-уламоларнинг манбаи бўлиб, унингдек зиёрат (матнда тавоф) қилинадиган шаҳарни ҳеч кўрганим йўқ» деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам Нишопурдан жуда кўп уламолар етишиб чиққан.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг болалик йиллари ҳақида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилмаган. Олимларнинг тахминларича ўша даврдаги таомилга кўра у дастлабки таҳсилни ўз отаси ал-Ҳажжож ва бошқа уламолардан ҳам олиб, Қуръони Қаримни ёд олган. Чунки Ибн Асокир «Дамашқ тарихи» асарида ёзишича, Муслимнинг отаси ўз даврининг етук олимларидан бўлиб, кўпчилик илм толибларига устозлик қилган. Аз-Заҳабий ўзининг «Тазкиратул ҳуффоз» асарида «Муслим ҳадис илмини ўрганишни 218-832 йилда бошлаган» деб ёзишидан хулоса қиладиган бўлсак, у 12 ёшидан бошлаб диний (энг аввало Қуръони Қаримни ёд олиб, сўнг ҳадис ва бошқа) илмларни ўргана бошлади.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг шундан кейинги ҳаёти, хусусан унинг оилавий аҳволи, у уйланганми ёки йўқми? Уйланган бўлса, фарзандлари бўлганми? — деган саволларга ҳам аниқ жавоб манбааларда кўрсатилмаган. Ҳар ҳолда Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг Абул-Ҳусайн (Ҳусайннинг отаси) кунyasi билан аталиши унинг Ҳусайн исмли ўғли бўлганлигига ишоратдир. Бу ўринда «Бағдод тарихи» номли кўп жилдлик йирик асарнинг муаллифи, таниқли тарихчи ал-Ҳатиб ал-Бағдодийнинг (1002—1071) Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳақидаги қуйидаги ривоятини келтириш ҳам унинг оилавий ҳаёти ҳақида муайян тасаввур беради: «Илмий-маърифий мажлисларнинг бирида Муслим ибн ал-Ҳажжож олдин сира эшитмаган пайғамбар алайҳиссаломнинг бир ҳадисларини айтиб қолганларида, дарҳол у мажлисни тарк этиб чиқиб кетди. Уйига келгач шамни ёқиб уйдагиларига: «Менинг хузуримга сизлардан биронтангиз ҳам қирманглар»,— деди. Улар: «Бизга бир сават хурмо ҳадя қилганлар (келтирганлар), дейишди. «Саватни менга келтиринглар», дегач улар саватни унга тақдим қилдилар» — деб ёзади. Бу воқеа Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳаётининг охириларида,

унинг вафотидан бирмунча муддат олдин юз берган. Бу маълумотлардан сезилиб турибдики, Муслим ибн ал-Хажжонинг уйида бўлганлар албатта унинг хотини ва ўғил-қизлари бўлиши керак. Илм билан бир қаторда Муслим ибн ал-Хажжож яна бирор касб-хунар билан ҳам шуғулланганми, деган фикр туғилиши ҳам табиий. Бу саволга жавоб бериб айтиш мумкинки, у кийим-кечак сотиш билан ҳам шуғуллангани ҳақида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилган. У Нишопурда тижорат билан шуғулланиб, ўзига тегишли кўпдан-кўп мол-мулку бойликларга эга эди, деб ёзади араб тарихчиси Ибн ал-Имод ўзининг «Шазарат уз-заҳаб» номли («Олтин бўлақчалари») тарихий асарида.

Ушбу фикр-мулоҳазалардан хулоса қилиш мумкинки, Муслим ибн ал-Хажжож ўзига тўқ, бадавлат киши бўлиб, илм олиш борасида ҳам, ёки турли шаҳарларда яшовчи машойиху-устозлардан ҳадислар ўрганиш ва тўплаш жараёнида ҳам, узок-яқин юртларга сафарлари давомида ҳам молиявий кийинчилик кўрмаган. Чунончи, ҳадислар тўплаб, устозлари билан учрашиш учун ўз ҳаёти давомида Муслим ибн ал-Хажжож Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Миср каби мамлакатларни зиёрат қилади.

Ҳадислар тўплаш иштиёқи кучли бўлганлигидан Муслим ибн ал-Хажжож бирканча юртларга саёҳатлар қилади, кўпдан-кўп устозу-муршидларнинг мажлисларида бўлиб, улар суҳбатини олади, ҳадис соҳасидаги илмини оширади. Хусусан, Хуросоннинг турли шаҳарларида бўлиб Қутайба ибн Саъийд, Яхъё ибн Яхъё ан-Найсобурий, Исҳок ибн Раҳвия Башар ибн ал-Ҳакам кабилардан ҳадис илмидан сабоқ олади.

— Райда Муҳаммад ибн Маҳрон ал-Жамол, Иброҳим ибн Мусо ал-Фарра, ал-Ҳофиз Абу Ғассон, Муҳаммад ибн Амр ар-Розийдан ҳадислар эшитади.

— Ироқнинг Бағдод, Куфа, Басра шаҳарларида бўлади, бунда Аҳмад ибн Ҳанбал, Убайдуллоҳ ал-Каворийрий, Халаф ибн Ҳишом ал-Баззор, Абдуллоҳ ибн Аван ал-Харроз, Сурийж ибн Юнус, Саъийд ибн Муҳаммад ал-Хурмий, Абдуллоҳ ибн Муслима ал-Қаънабий, Абу Рабийъ аз-Захроний, Умар ибн Ҳафис ибн Ғиёс, Абу Ғассон Молик ибн Исмойл, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Юнус кабилардан ҳадис ўрганади.

Шом (Сурия)да эса Муҳаммад ибн Ҳолид ас-Саксакий, ал-Валийд ибн Муслимдан ҳадислар эшитади.

Ал-Ҳижозга қилган сафари давомида Маккаи-Мукаррама ва Мадинаи-мунавварани зиёрат қилади. Бу

муқаддас шаҳарларда Исмоил ибн Абу Увайс, Абу Мусъаб аз-Заҳравий, Саъийд ибн Мансур, Муҳаммад ибн Яхъя ибн Абу Умар, Абдулжаббор ибн ал-Аълодан ҳадис тинглайди.

Мисрда бўлганида эса Муҳаммад ибн Рамаҳ, Исо ибн Ҳамад ва Ҳармала ибн Яхъё кабилардан ҳадис эшитади.

Манбаъларда Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг ушбу сафарларининг тартиби, яъни қайси шаҳарда, қачон бўлганлиги ҳақида аниқ маълумотлар келтирилмаган. Тахминларга кўра зикри ўтган шаҳарларнинг баъзиларида бир неча мартадан бўлган ва ўз юртига қайтгач ҳадислардан дарс берган, уламолар мажлисида бўлиб яна сафарларини давом эттирган. Чунончи, унинг Бағдодга келиши ҳақида кўпгина тарихчилар: «Муслим ибн ал-Ҳажжож Бағдодга бир неча марта келиб ҳадисдан дарс берганди. У Бағдодга 259-872 йилда охириги марта келган эди», деб ёзишган. Шунингдек, манбаъларда у 220 йилда ҳаж қилганлиги ва Маккаи-мукаррамада ал-Қаънабий ва унинг табақалари билан учрашганлигини ёзади (Ибн ал-Имод, Шазарат уз-заҳаб, 2-жилд, 145-бет) Демак у 14 ёшида ҳаж ибодатини адо этган бўлиб, бундан кейин яна Маккани зиёрат қилгани ҳақида аниқ маълумотлар келтирилмаган.

Ушбу баёнлар Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг хорижий юртларга сафарлари ҳақида. Унинг шайхлари, яъни у ҳадис тинглаган устозлари, уламолар тоифасига, ал-Ҳайсам ибн Хорижа, шайбон ибн Фарух, Абу Шайбанинг ўғиллари Абу Бакр ва Усмон кабиларни ҳам киритиш мумкин.

МУСЛИМ ИБН АЛ-ҲАЖЖОЖНИНГ ШАХСИ

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг суврати ва жисми ҳақида манбаъларда кам маълумот келтирилган. Уларда у «қадди қомати мукамал, бош ва соқоли оқ рангли бўлиб, салласининг учи икки кифти орасига осилиб турар экан» дейилса, баъзилар тушида уни «боши-ю-соқоли оқ, юзи чиройли, устидаги яктаги, кийимлари ўзига ярашган, бошидаги салласининг учи икки кифти орасига тушиб турган шайх» сифатида кўрганлар. Мана шу васфлар Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳақидаги маълумотлардир.

Муслим ибн ал-Ҳажжож ғоятда обрў-эътиборли, мухтарам, ўта ҳақиқатгўй, илм аҳли уламоларнинг энг буюк пешволаридан бири эди.

Алломанинг бир қанча замондошлари ва шогирдлари бу хусусда ишонарли маълумотлар қолдирганлар. Кўпчилик олимлар Муслим ибн ал-Ҳажжонинг илму-ирфонда, хусусан, ҳадис ва фикҳ илмларида энг юқори даражага етишганини яқдиллик билан таъкидлаганлар. Ҳадисларни чуқур билишда энг машҳурлардан, унинг арконларидан бири ҳисобланиб, ҳатто баъзилар саҳийҳ ҳадисларни билишда бирор кимсани ундан муқаддам қўймаган (Тазкират ул-Хуффоъ, 260-бет). Бу ҳақда «Саҳийҳ Муслим»га шарҳ ёзган машҳур олим ан-Нававий «Муслимдан кейин ўтган уламолардан биронтаси ҳам унинг даражасига етиша олмадилар, унинг даврида яшаган замондошларидан камдан-камларигина унга баробар келмасдан, фақат бир қадар яқинлашишга муваффақ бўлганлар», деб таъкидлаган. Ҳадисларни ёд билишда унга ҳамма бир овоздан тан бериб, ҳатто унга «хофиз» лақабини ҳам бергандилар. Дарҳақиқат, Муслим ибн ал-Ҳажжож дунёга машҳур тўрт хофизлардан — яъни Абу Заръа, Абдуллоҳ ад-Дорамий, имом ал-Бухорий, Муслим ибн ал-Ҳажжож — бири ҳисобланарди. Ҳадисларни ёд билганлардан «хофиз» лақабини олганлар ўша даврдаги тартибга кўра кўпдан-кўп ҳадисларни — энг камининг, энг кўпи уч минг ҳадисни ёд билишлари шарт эди.

Комил илм олишга Муслим ибн ал-Ҳажжож астойдил ихлос билан киришган, бу хайрли йўлда бутун вужудини бағишлаган, бор иқтидори-ю-умрини илм олишга сарфлаган олим эди.

Кунлардан бир кун унга умрида ҳеч эшитмаган бир ҳадис ҳақида айтиб қолдилар. Шу заҳоти у уйига бориб, ўз дафтарлари-ю, ёзувлари ичида ўша эшитган ҳадисини кидира бошлаган. Шу пайт мухлисларидан кимдир унга бир сават хурмо келтириб қолади. У хурмодан битта-битта олиб еяр, ўзи эса бутун вужуди билан ўша эшитган ҳадисини кидирарди. Ниҳоят саватдаги хурмоларни еб тугатаёзгандагина ўша ҳадисни топади. Тарихчи ал-Йофиъий у ҳақда «ҳадис илмининг аркон (устун) ларидан бири, «Саҳийҳ» ва бошқа кўп китобларнинг муаллифи бўлиб, унинг фазилатлари машҳур, сийратлари ҳар қандай ҳурмат эътиборга лойиқ зот эди» — деб ёзади (Миръот ул-жинон, 2-жилд, 174 бет).

Унинг замондошларидан кўпдан-кўп уламолар Муслим ибн ал-Ҳажжождан ҳадис илми бўйича таълим олганлар, унга таяниб ривоят қилганлар. Улардан Муҳаммад ибн Муҳаллад, Имом ат-Термизий, Аҳмад ибн Салма, Абу

Амду ал-Мусталами, Муҳаммад ибн Абдулваҳоб ал-Фарра, Ёаҳйа ибн Саид, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Суфён, у «Саҳиҳ Муслим»нинг ровийси, Абу Аввона ал-Исфарайиний ва Маккий ибн Абдон ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ВА ИМОМ МУСЛИМ

Манбаъларда келтирилишича, Муслим ибн ал-Хажжож билан имом ал-Бухорий ўртасида яқин алоқалар бўлиб, у имом ал-Бухорийдан кўп сабоқлар олган. Эҳтимол уларнинг дастлабки учрашуви 250 ҳижрий йилда, қачонки, имом ал-Бухорий Нишопурга келиб ҳадис илмидан сабоқ бера бошлаганда юз берган. Бу пайтда имом Муслим қирқ ёшдан ошган бўлиб, балки бу икки буюк муҳаддиснинг учрашувлари олдинроқ, яъни имом Муслим бошқа мусулмон юртларини зиёрат қилган вақтида юз берган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда ёзма манбаъларда келтирилган баъзи маълумотларда бу икки буюк зот олдиндан таниш бўлганликларига ишорат қилинади. Жумладан, таниқли олим Яқуб ал-Ҳофизнинг «Муслим ибн ал-Хажжожнинг имом ал-Бухорий ҳузурида бамисоли ўқувчи бола ўз муаллимидан савол сўрагандек одоб саклаб ўтирганини кўрганман» деб ёзиши ҳам улар олдиндан таниш бўлганлигини кўрсатади.

Муслим ибн ал-Хажжожнинг имом ал-Бухорийга нисбатан муҳаббати чексиз бўлиб, унга ғоятда иззат-икром ва эҳтиром кўрсатади. Бир куни имом ал-Бухорийнинг ҳузурига келиб, унинг юзу-кўзларидан ўпиб: «Эй, устодларнинг устоди, муҳаддисларнинг саййиди, иллатли (ноқис) ҳадисларнинг табиби! Менга оёқларингизни ўпишга руҳсат қилинг», деб мурожаат қилади. Имом ал-Бухорий Нишопурда турган вақтида ундан бир қадам ҳам ажралмади, эртаю-кеч унинг ёнида бўлди. Буюк даҳо соҳиби бўлмиш имом ал-Бухорийнинг обрў-эътибори Нишопур аҳли ўртасида ошиб, шуҳрати ҳар тарафга ёйилгач, каттаю-кичик илм толиблари ҳадис илмидан сабоқ олиш мақсадида унинг ҳузурига қўплаб кела бошладилар. Имом ал-Бухорийга нисбатан бу даражада эътиборнинг ошиши охир-оқибатда бошқа уламоларнинг ҳасадига сабаб бўлди.

Айниқса, Нишопурнинг муҳаддиси Муҳаммад ибн Яҳъё аз-Зухлий (у 258—871 йилда вафот этган) бу борада ғоят беандишалик кўрсатди. Чунончи, илм толиблари

унинг йигинлар (сабоқлар)ига бормай, ҳаммалари Имом ал-Бухорий сабоқларига бора бошлаганларида у имом ал-Бухорий ҳақида турли-туман иғво-бўхтонларни тарқатиб, ҳар қандай йўллар билан уни обрўсизлантиришга уринди. Мана шундай мураккаб вазиятда Муслим ибн ал-Ҳажжож алломага нисбатан ғоятда вафодорлик ва содиқлик туйғуларини билдиргани ҳар қандай тахсину-мақтовларга лойиқдир. У ҳеч бир иккиланмасдан имом ал-Бухорийни ҳимоя қилиб, уни ёнини олди ва кунлардан бир кун «Устоз, фақат ҳасадгўйларгина Сизни кўролмайдди, мен шохидлик бераманки, Сиздек буюк зот бу дунёда йўқ»,— деб хитоб қилди.

Шуларга қарамасдан аз-Зухлий ёлғон-яшиқ ташвиқотлари билан кўпчиликни имом ал-Бухорий сабоқларидан чалғитиб, ўз ҳузурига келишларига муваффақ бўлди. Лекин Муслим ибн ал-Ҳажжож имом ал-Бухорийдан ажралмай доим унинг тарафида бўлди. Натижада бу ҳол уни билан аз-Зухлий ўртасида кучли адоват пайдо бўлишига сабаб бўлди. Вазият шу даражага етдики, Муслим ибн ал-Ҳажжож нафақат унинг ҳузурига бормай қўйди, балки ундан аввалги олган сабоқларида ёзганларини ҳаммасини жаъмлаб, ҳаммол орқали Муҳаммад ибн Яхъё аз-Зухлийнинг уйига қайтариб юборди. Бунинг маъноси шу эдики, улар ўртасидаги адоват энг олий нуктасига етиб, у билан алоқасини батамом узди. Булар ҳаммаси Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг ўз устози имом ал-Бухорийга ҳурмати ва садоқати бекиёс даражада катта бўлганлигидан далолатдир.

ИМОМ МУСЛИМНИНГ АСАРЛАРИ

Имом Муслим кўпдан-кўп асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти ҳадис илмига бағишланган. Улардан баъзиларини фақат номлари маълум бўлиб, афсуски, бизгача етиб келмаган. Олим асарлари ҳақида ихтиёри-мизда мавжуд маълумотларни жаъмлаб, ҳурматли ўқувчиларимиз диққатига ҳавола қиладиган бўлсак, улар қуйидагилардан иборат:

1. «Ал Жомеъ ас-саҳийҳ». Шубҳасиз Имом Муслимнинг бу йирик ва муътабар асари — унинг шох асари ҳисобланади. Бу асар ҳақида кейинроқ алоҳида тўхталамиз.

2. «Ал-мунфаридат ва-л-вахдон» (Алоҳидалар ва яккалар). Ушбу асар пайғамбар алайҳиссалом ҳақидаги

ҳадислардан битта ровий айтганлари ҳақида. 1323 ҳижрий йилда Хайдарободда босилган бўлиб, 34 саҳифадан иборат. Бу китоб билан бирга Имом ал-Бухорийнинг «Аз-Зуафо ус-сағийр» ва имом ан-Насойининг «Аз-Зуафо ва-л-матрукийн» деган асарлари ҳам чоп этилган.

3. «Китоб ал-куно ва-л-асмои» (Кунялар ва исмлар ҳақида китоб). Ушбу китоб номидан ҳам кўриниб турганидек, кунялари билан машҳур бўлган ҳадис ровийлари ва исмлари билан машҳур бўлган ровийларнинг кунялари ҳақидаги китобдир. Илмий нуқтаи назардан қараладиган бўлса, бу ҳол жуда муҳимдир, чунончи ровий бир жойда исми билан зикр қилиниб, иккинчи жойда куняси ёки лақаби билан аталган бўлса, уни кўпчилик икки киши деб тушуниши мумкин. Мана шу тарздаги чалкашликларга барҳам бериш учун Имом Муслимнинг ушбу китоби бекиёс даражада қимматлидир. Ушбу асарнинг ҳижрий бешинчи асрда ёзилган қимматли бир қўлёзмаси Дамашкдаги Аз-Зоҳирия кутубхонасида сақланади. Ушбу асар қўлёзмаларидан бир нусха Ҳиндистоннинг Ботина ва яна бир нусхаси эса Туркиянинг Али Шаҳийд кутубхонасида сақланади.

4. Китоб ут-тамийиз (Ажратиш (фарқлаш) ҳақида китоб). Ушбу асарнинг олтинчи ҳижрий асрда кўчирилган бир қўлёзма нусхаси Дамашкдаги аз-Зоҳирия кутубхонасида бўлиб, охиридан (ҳаммаси 15 варақдан иборат) бироз ноқис саҳифалари бор. Қўлёзманинг ташқи ғилофига «Имом Муслим «Китоб ут-тамийиз» китобининг биринчи қисми» деб ёзилишидан, бу қўлёзма мазкур асарнинг фақат бир қисмигина бўлиши керак.

5. Риҷол Урва ибн аз-Зубайр («Урва ибн аз-Зубайр аъёнлари»). Ушбу асарнинг бир нусхаси Дамашкдаги аз-Зоҳирия кутубхонасида бўлиб, у 463 ҳижрий йилда ироқлик машҳур тарихчи ал-Хатиб ал-Бағдодий томонидан кўчирилган.

6. Китоб ат-табақот («Ровийлар табақалари ҳақида китоб»). Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг бу асарида пайғамбар алайҳиссаломни кўрганлар ва ундан ривоят қилганлар ҳақида фикр юритилади. Асарнинг бир қўлёзма нусхаси Сарой (Туркия)даги Аҳмад ас-солис кутубхонасида (№ 624(26) бўлиб, у 628 ҳижрий йилда кўчирилган.

Булардан ташқари Имом Муслимнинг яна бир қанча асарлари бўлиб, улар бизгача етиб келмаган ҳисобланади. «Ал-Афрод», «Афрод аш-шомийин», «ал-Ақрон», «Авҳом ал-муҳаддисийн», «ал-Илал», «Китоб ат-таърих» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Аввалроқ зикр этганимиздек, Муслим ибн ал-Хажжож бутун умри давомида илм талабида ўз даврининг кўплаб олимлари билан мулоқотда бўлди. Айниқса, унинг билан аллома имом ал-Бухорий ўртасида дўстона, самимий алоқалар ўрнатилган эди. Муслим ибн ал-Хажжож учун имом ал-Бухорийдан буюк, юқори мартабали, обрў-эътиборли бир аллома дунёда йўқ эди. У ўз умрининг охиригача илмини оширди, ижодини тўхтатмади, илм йўлида турли шаҳарларда бўлди. Ўз вафотидан икки йил олдин Бағдодни зиёрат қилди. Бағдоддан қайтгач, ўз туғилган юрти Нишопурда яшаб, то вафотига қадар тижорат ишлари билан шуғулланди. Манбаъларда келтирилишича, у ҳижрий 261 йили ражаб ойининг 25 кuni, якшанба окшомида вафот этган (875 йил 6 май) ва душанба кuni Нишопурдаги Насробод кабристонига дафн қилинган. Араб тарихчиси аз-Заҳабийнинг (1274—1348) гувоҳлик беришича, унинг қабри зиёратгоҳ жойлардан бири ҳисобланар экан.

«САҲИЙҲ» — ИМОМ МУСЛИМНИНГ ШОҲ АСАРИ

Шубҳасиз, Муслим ибн ал-Хажжож ижодининг гултожи — унинг «Саҳийҳ Муслим» асаридир. Муаллифнинг узок йиллар давомидаги машаққатли меҳнати-ю, бутун ақл-заковатининг самараси бўлган ушбу асар пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ҳадисларига бағишланган энг эътиборли ва муҳим манбаълардан биридир. Илм аҳиллари орасида бу асар баъзан «ал-Жомеъ» ёки «ал-Муснад» номлари билан ҳам юритилади.

Маълумки, Муслим ибн ал-Хажжожгача ҳам пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳадисларига бағишланиб талайгина асарлар яратилган. Бирок, ушбу асарларнинг муаллифлари ҳадисларнинг тўғрилиги ва уларнинг исноди-ю ровийларини таҳқиқ этиб чуқур ўрганишга кўп ҳам эътибор бермаганлар. Шу сабабдан, баъзан эса ғаразли мақсадлар туфайли «саҳийҳ» (тўғри, ишончли) ҳадислар билан бирга халқ орасида хато ёки шубҳали, ҳатто сохта ҳадислар ҳам пайдо бўла бошлаган. Мана шундай шароитда буюк аллома имом ал-Бухорий ва унинг замондоши имом Муслим биринчилардан бўлиб фақат саҳийҳ ҳадисларни тўплаб алоҳида асарлар яратишни бошлаб бердилар. Ҳадис илмидаги батамом янги бўлган бу йўналишга буюк ватандошимиз имом ал-Бухорий биринчи бўлиб асос солган бўлса, унга эргашиб асар ёзган имом

Муслим ибн ал-Хажжож иккинчи ҳисобланади. Шу боисдан ҳам уларнинг тарихий асарлари «Саҳийҳ ал-Бухорий» ва «Саҳийҳ Муслим» ислом оламида ҳақли равишда Куръони Каримдан кейинги асосий манбаълар ҳисобланади. Катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бу асарларнинг тарихий аҳамияти шундаки, уларда ровийлари ва иснодлари чуқур текширилиб аниқланган саҳийҳ ҳадисларгина ўрин олган. Масалан, Муслим ибн ал-Хажжож ўз «Саҳийҳ» асарининг манбаълари ҳақида ёзиб: «Фақат ҳужжат-далилларга таянган ҳолда китобимга ҳар бир ҳадисни киритдим, фақат ҳужжату-далилларгина асосида ундан бирон-бир ҳадисни чиқариб қолдирдим. «Саҳийҳ» китобим ўзим эшитган уч юз минг ҳадислардан тасниф этилган»,— деб таъкидлайди.

«Саҳийҳ Муслим» асарининг ёзилиш муддати ҳақида аниқ маълумотлар келтирилмаса-да, албатта бу тарздаги йирик асар узок йилларнинг маҳсули эканлиги ўз-ўзидан маълум. Чунончи, ҳар бир ҳадиснинг иснодини аниқлаш ўта машаққатли меҳнат бўлиб, бунинг учун қанчадан-қанча шаҳару-мамлакатларни зиёрат қилиш, от-уловларда чўлу-биёбонларни босиб ўтишга тўғри келган, албатта. Шу ҳолатларни эътиборга олиб ва имом Муслим замондошлари қолдирган маълумотларни ўрганиш натижасида асарнинг ёзилиш муддати ҳақида баъзи хулосаларни қилиш мумкин. Имом Муслимдан ҳадис эшитган олимлардан бири Аҳмад ибн Салма «Муслим билан унинг «Саҳийҳ»ини ўн беш йил давомида ёзишганман»,— деб таъкидласа, олим ал-Ироқий «Ибн Салоҳ» китобига ёзган шарҳида ва машҳур аллома Ҳожи Халифа ўзининг комусий асари «Кашф уз-зунун» да кўрсатишича, имом Муслим бу асарини хижрий 250 йилда ёзиб тугатган. Имом Муслимнинг шогирди ва «Саҳийҳ» асарининг ровийларидан бири Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Суфён ан-Найсобурий: «Муслим бизга ушбу китобини хижрий 257 йилда ўқиб тугатган эди»,— деб ёзади. Айрим манбаъларда келтирилишича, Муслим ибн ал-Хажжож «Саҳийҳ» асарини хижрий 235 йилда, яъни 35 ёшга етганда, етарли билим ва тажрибага эга бўлгандан кейин, ёзишга киришган. Мана шу фикр-мулоҳазаларни жаъмлаб хулоса қилсак, имом Муслим бу асарини тахминан ўн беш йил давомида ёзиб тугаллаганлиги аниқ бўлади. Бу фикримизга қўшимча қилиб яна шуни айтиш мумкинки, имом ал-Бухорий ҳам ўзининг асосий асари «Саҳийҳ ал-Бухорий»ни ўн олти йил давомида ёзиб тугатган.

Шу билан бирга баъзи олимлар (ал-Ҳоким ан-Найсобурий, Абу Бакр ал-Байҳакий, Ибн Асокир ва бошқалар) имом Муслим ушбу асарини уч қисмдан иборат бўлишлигини мўлжаллаган бўлсада, бироқ биринчи қисмини тугатгач вафот этган, деган фикрни ҳам билдирадилар. Лекин муаллифнинг ўзи ҳам, бошқа баъзи олимлар ҳам асар мукаммал ёзиб тугалланганлиги ҳақида ёзиб қолдирганлар. Аввал зикр қилганимиздек, имом Муслимнинг бу асари у эшитган уч юз минг ҳадислардан танланиб, тасниф этилган ва ёзилиш жараёнида муаллиф тўлиқ равишда ўз замондоши ва устози имом ал-Бухорийнинг услубини қўллаб унга эргашишнинг кўрамиз.

Таркибий жиҳатдан бу асар саккиз қисмдан иборат бўлиб, ўз навбатида улар ҳам ҳадисларнинг мазмун-моҳияти ва мавзуларига қараб эллик тўрт (баъзи манбаъларда келтирилишича эллик икки) бобга бўлинади. Улардан иймон, таҳорат, намоз, масжидлар, закот, рўза, ҳаж, никоҳ, фарзлар, васиятлар, овчилик, кийим-кечак, зебу-зийнатлар, одоб-ахлоқ, илму-маърифат, фазилатлар, тарих ва табобатга оидларини кўрсатиш мумкин. «Саҳийҳ Муслимдан ўрин олган ҳадисларнинг аниқ адади ҳақида ҳам хилма-хил фикрлар бўлса-да, китобга киритилган ҳадисларнинг (кам ҳолларда такрорланганларини ҳам ҳисобга олганда) умумий сони 5781 ҳадисдан иборат.

Юқорида келтирилган фикрларни умумлаштириб айтиш мумкинки, Имом Муслимнинг «Саҳийҳ» асари катта ижтимоий, илмий ва амалий аҳамиятга молик нодир манбаълардан биридир.

Бу қимматли асарни ҳар томонлама чуқур ўрганиб, ўзбек тилига таржима қилиш шарқшуносларимиз, олим-уламоларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири, деб ҳисоблаймиз. Зеро, сарвари олам жаноб пайғамбаримиз алайҳиссаломга мансуб ўта ҳаётий панду-насихатлар ва рушду-ҳидоятга бошловчи йўл-йўриқлар мустақил Ўзбекистонимиз учун ҳаётда зарур бўлган маънавий мукаммал ва соғлом инсонларни тарбиялашдек олийжаноб ишга хизмат қилади.

«САҲИЙҲ МУСЛИМ»ГА ЁЗИЛГАН ШАРҲЛАР

Имом Муслимнинг «Саҳийҳ» асарига кўпдан-кўп шарҳлар ёзилган бўлиб, уларнинг баъзилари кенг ва

¹ Шарҳ Саҳийҳ Муслим, 1-жилд, 14- бет.

батафсил бўлса, баъзилари эса қисқа тарзда ёзилган. Улардан «Саҳийҳ»нинг айрим қисмларига бағишланиб ёзилган ушбу шарҳларни хронологик тарзда баён қилсак, куйидагилардан иборат бўлади:

1 — Тафсир ғарийб ас-саҳийҳайн. Муаллифи Ҳамийдий (вафоти 488 ҳижрий йил) Унинг бир қўлёзма нусхаси «Хизанат таймурия»да (Дамашқ) сақланади.

2 — Ал-муфҳим фи шарҳи ғарийб Муслим. муаллифи Имом Абдулғофир ибн Исмоил ал-Форсий (вафоти 529 ҳижрий йил). «Саҳийҳ Муслим»га ёзилган шарҳ. Бу шарҳ ҳақида Ҳожи Халифанинг «Қашф уз-Зунун» асарида батафсил маълумотлар берилган.

3 — «Ал-Ийжоз ва-л-баён ли-шарҳи хутбат китоб Муслим маъ китоб-ил-иймон». Қардаванинг қозиси Ибн ал-Ҳож (вафоти 529 ҳижрий (1134 мелодий) йил томонидан ёзилган.

4 — Шарҳ ал-имом Абу-л-Қосим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Исфажоний ал-Ҳофиз (вафоти 535 ҳижрий йил) Ҳожи Халифа «Қашф уз-Зунун»да бу шарҳ ҳақида баъзи маълумотлар келтирган.

5 — Ал-Муълим фи фавоид Муслим. Баъзи олимлар (масалан, Сезкин) унинг номи «Ал-Муълим би-фавоид Муслим» деб келтирганлар. Муаллифи Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али Ибн Аби Томийм ал-Мозорий (вафоти 536 ҳижрий 1141 мелодий) йил. Ушбу шарҳнинг қўлёзма нусхалари Париж, Фаас, Стамбул, Қоҳира, Работ каби шаҳарларида сақланади.

6 — Икмол ал-муълим би-фавоид Муслим. У ал-Қозий Ийод ал-Яҳсабийники (вафоти 544 ҳижрий (1149 мелодий) йил). Бу асар юкорида зикр қилганимиз ал-Мозорийнинг «ал-Муълим би фавоид Муслим» номли шарҳини тўлдирадиган қўшимча шарҳдир. Унинг қўлёзма нусхалари Дамашқ, Тунис, Фаас, Стамбул шаҳарларида мавжуддир.

7 — Имод ад-Дин Абдурахмон ибн Абдулали ал-Мисрий (вафоти 624 ҳижрий йил) томонидан ёзилган шарҳ.

8 — Сиянат Саҳийҳ Муслим минал ихвал ва-л-ғалат ва ҳимоятихи минал исқот ва-с-сакт номли шарҳ Усмон ибн Абдурахмон аш-Шаҳрузурий ибн ас-Салоҳ (вафоти 643 ҳижрий (1243 мелодий) йил) томонидан таълиф этилган. Унинг бир нусха қўлёзмаси Стамбулда, Оя Сафия кутубхонасида сақланади.

9 — Ал-Муфсих ал-муфҳим ва-л-мувзих ал-мулҳим ли-маоний Саҳийҳ Муслим. Унинг муаллифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Яҳъя ал-Ансорий (вафоти 646 ҳижрий (1248 мелодий) йил). Ушбу шарҳнинг бир қўлёзмаси Қоҳирада, Талъат кутубхонасида сақланади.

10 — Шамсуддин Абу-л-Музаффар Юсуф ибн Қаз ўғли Сабат ибн ал-Жавзий (вафоти 654 ҳижрий йил) томонидан ёзилган шарҳ.

11 — Ал-Муфҳим Лимо ашкала мим Талхийс китоб Муслим. Мухтасар ҳолда ёзилган бу шарҳ Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Умар ибн Иброҳим ал-Қартобий (вафоти 656 ҳижрий (1258 мелодий) йил) қаламига мансубдир. Унинг қўлёзма нусхалари Дамашк, Халаб, Қоҳира, Работ, Басра, ал-Мадина, ал-Мунаввара шаҳарларида сақланади. Олим ан-Нававий ушбу шарҳдан кўп ўринларда фойдаланган.

12 — Минҳож ал-муҳаддисийн ва сабийл талбият ал-муҳаққикийн (ёки ал-Минҳож фи шарҳи Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож деб ҳам юритилади). Унинг муаллифи ан-Нававий (вафоти 676 ҳижрий (1277 мелодий) йил). Ушбу шарҳ бир неча марта Лакхноу, Дехли, Қоҳира каби шаҳарларда нашр ҳам қилинган. Унинг қўлёзма нусхалари жуда кўп тарқалган бўлиб, Париж, Лондон (Британия музейи), Лейден, Мижан, Стамбул, Тунис, Мосул, Дамашк, Берлин, Ботина (Ҳиндистон), Халаб шаҳарларида сақланади.

13 — Ҳофиз ал-Мунзирийнинг «Шарҳ китоб мухтасар Саҳийҳ Муслим» номли шарҳига ёзилган бошқа шарҳ Усмон ибн Абдулмалик ал-Қурдий ал-Мисрий (вафоти 737 ҳижрий йил) га тегишлидир.

14 — «Икмол ал-Икмол» номли мукаммал шарҳнинг муаллифи Абу-р-руҳ («Кашф уз-Зунун»да «Абу-л-Фараж» дейилган) Исо ибн Масъуд аз-Завовий ал-Моликий (вафоти 744 ҳижрий йил). Бу улкан шарҳ аввал зикр қилганимиз «ал-Муълим», «ал-Икмол», «ал-Муфҳим» ва «ал-Минҳож» номли шарҳларни жамълашдан таълиф этилган бўлиб, беш жилддан иборатдир. Унинг бир қўлёзма нусхаси Қоҳирада сақланади.

15 — Ал-Ҳофиз ал-Мунзирийнинг «Шарҳ китоб мухтасар Саҳийҳ Муслим» номли асарига Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Аснавий (вафоти 763 ҳижрий йил) томонидан битилган шарҳ. Ҳожн Халифа «Кашф уз-Зунун»да бу шарҳ ҳақида айрим маълумотларни келтиради.

16 — Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ас-Солиҳий ал-Хана-

фий ибн ал-Муҳандий (вафоти 769 ҳижрий (1368 мелодий йил) томонидан ёзилган шарҳ. Ушбу шарҳнинг бир қўлёзма нусхаси Санкт-Петербург университети кутубхонасида сақланади.

17 — Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Бобиртий (вафоти 786 ҳижрий (1384 мелодий) йил) қаламига мансуб шарҳдан бир қўлёзма нусха Стамбулда, Жоруллоҳ кутубхонасида сақланади.

18 — Шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн Юсуф ал-Қавнавий ал-Ҳанафий (вафоти 788 ҳижрий (1386 мелодий) йил) томонидан ёзилган шарҳ. Хожи Халифанинг таъкидлашича, бу асар Имом ан-Нававийнинг шарҳига ёзилган шарҳдир.

19 — Сироҷиддин Умар ибн Али ибн ал-Мулаккин аш-Шофийнинг (вафоти 804 ҳижрий йил) «Завоид Муслим аъла-л-Бухорий» номли йирик шарҳи тўрт жилддан иборатдир.

20 — «Икмал ал-Икмал (ёки Икмал Икмал ал-Муълим») номли катта шарҳ имом Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Халфа ал-Вуштотий ал-Абий ат-Тунисий ал-Моликийнинг (вафоти 827 ҳижрий (1424 мелодий) йил) қаламига мансуб бўлиб, тўрт жилддан иборатдир. Муаллифнинг ўзи ушбу таълифига Имом Муслимнинг «Саҳийҳ» асарига шарҳ ёзган тўрт — ал-Мозорий, Иъйод, ал-Куртабий, ан-Нававий каби олимларнинг шарҳларини қўшимча ва изоҳлар билан тўлдириб мукамал бир шарҳ ёзилганини таъкидлайди. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари жаҳоннинг турли бурчакларида, жумладан, Қоҳира, ал-Жазоир, Тунис, Работ, Фаас, Мосул, Стамбул, Ботина, Мюнхен ва бошқа шаҳарларда сақланади. Булардан ташқари, 1328 ҳижрий йилда Қоҳирада етти жилдда нашр ҳам этилган.

21 — «Фаъл ул-мунъим фи шарҳи Саҳийҳ Муслим» номли шарҳнинг муаллифи Шамсуддин ибн Абдуллоҳ ибн Аътоуллоҳ ар-Розий (829 ҳижрий (1426 мелодий) йилда вафот этган). Унинг бир қўлёзмаси Туркияда (Файзуллоҳ кутубхонасида), бошқа бир қўлёзма Ҳиндистоннинг Бангпур шаҳрида сақланади.

22 — Аш-Шайх Тақиуддин Абу Бакр ибн Муҳаммад ал-Ҳисаний ад-Димашқий аш-Шофий (вафоти 829 ҳижрий йил) томонидан ёзилган шарҳнинг номи бизга маълум манбаъларда зикр қилинмайди.

23 — «Тухфат ул-Мунжид ва-лумутҳим фи гарийби Саҳийҳ Муслим» номли шарҳнинг муаллифи маълум эмас.

Унинг бир қўлёзма нусхаси Стамбулда (ал-Ҳамийдия кутубхонасида) сақланиб, у 816 ҳижрий йилнинг II зулкайда ойида Ҳалабда ёзилиб тугатилганлиги кўрсатилган.

24 — «Мукаммал Икмал-ал-Икмал» номли шарҳ Муҳаммад ибн Юсуф ас-Санусий (вафоти 892 ҳижрий (1486 мелодий) йил) томонидан ёзилган. Ушбу асар 1338 ҳижрий йили Қоҳирада Икмол ал-Икмол шарҳининг хошиясига чоп этилган. Қўлёзманинг бир нусхаси Фаасда, бошқа бир нусхаси эса Работда сақланади.

25 — Гуният ал-муҳтож фи хатми Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож номли шарҳ Муҳаммад ибн Абдурахмон ас-Саҳавийнинг (902 ҳижрий (1497 мелодий) йилда вафот этган) қаламига мансуб. Унинг бир қўлёзма нусхаси Қоҳирада сақланади.

26 — Ад-Дийбож аъло Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож номли шарҳ Жалолуддин Абдурахмон ибн Абубакр ас-Суютий (вафоти 911 ҳижрий (1505 мелодий) йил) томонидан ёзилган. Унинг қўлёзма нусхалари Фаас, Пешовар (Ҳиндистон), Қоҳира, ал-Мадина ал-Мунаввара, Стамбул, Искандария каби шаҳарларнинг кутубхоналарида сақланади.

27 — «Минҳож ал-ибтиҳож би-шарҳи Муслим ибн ал-Ҳажжож» номли шарҳининг муаллифи Шихабуддин Аҳмад ибн ал-Хатиб ал-Қасталоний аш-Шофиъий (вафоти 923 ҳижрий йил). Шарҳ охиригача етказилган бўлмаса-да, саккизта катта қисмдан иборат. Ҳожи Халифа («Қашф уз-Зунун»)да шарҳ хутбат муслим ибн ал-Ҳажжож. Бу шарҳнинг муаллифи ҳам ал-Қасталонийдир. Шарҳнинг бир қўлёзма нусхаси Мисрнинг ал-Мансура деган шаҳарида мавжуд.

29 — Қози Зайниддин Закариё ибн Муҳаммад ал-Ансорий аш-Шофиъий (вафоти 926 ҳижрий йил) ёзган шарҳ. Ҳожа Халифанинг «Қашф уз-Зунун» асарида олим аш-Шаъронийнинг «Ушбу шарҳ қораламасининг аксар қисми менинг хатим билан ёзилган»,— деган ибораси келтирилган.

30 — «Хатм Саҳийҳ Муслим» номли шарҳ Абдулқодир ан-Нодимий (вафоти 927 ҳижрий (1521 мелодий) йил) қаламига мансуб. Унинг бир қўлёзма нусхаси Берлинда сақланади.

31 — Буғйат ал-Қорий ва-л-мутафаҳҳим. Бу шарҳнинг муаллифи Яҳъя ибн Муҳаммад ас-Сунботий (958 ҳижрий (1551 мелодий) йил вафот этган). Бу шарҳнинг бир қўлёзма нусхаси Гота (Олмония) шаҳрида сақланади.

32 — Шарх Шихобиддин Аҳмад ибн Абдулҳакк (ҳижрий 962 йилдан аввал вафот этган). Унинг бир қўлёзма нусхаси Стамбулда Жоруллох кутубхонасида сақланади.

33 — Маккайию мукаррама аҳлидан бўлган Мавлоно Али Қори ал-Ҳаравий (вафоти ҳижрий 1016 йилда) ёзган шарх тўрт жилддан иборат. Ҳожи Халифада бу шарх ҳақида айрим маълумотлар зикр қилинади.

34 — Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Ажамий ал-Ҳалабий таълиф этган «Шарх Саҳийх Муслим»дан бир қўлёзма нусхаси Оксфорд шаҳрининг кутубхонасида сақланади.

35 — Абдурауф ал-Муновий (вафоти 1031 ҳижрий (1622 мелодий) йил) ёзган «Шарх Саҳийх Муслим» асарининг бир қўлёзма нусхаси Мосулда сақланади.

36 — Ҳошият Абул-Ҳасан ибн Абдулҳодий ас-Синадий (вафоти 1136 ҳижрий (1723 мелодий) йил) номли шархдан бир қўлёзма нусха Стамбул дорилфунунининг кутубхонасида сақланади. Бу шарх Мўлтон шаҳрида нашр этилган бўлиб, йили кўрсатилмаган.

37 — Иноят ул-Мунъим ли-шарҳи Саҳийх Муслим (ёки бироз бошқачароқ Иноят ал-Малик ал-Мунъим) номли шархнинг муаллифи Абдуллох ибн Муҳаммад Юсуф Афандизода Хилмий (вафоти 1167 ҳижрий (1753 мелодий) йил) бўлиб, унинг қўлёзма нусхалари Туркиянинг Нур Усмония ва бошқа кутубхоналарида сақланади. Асарнинг муаллиф ўзи еттинчи қисмининг ярмигача кўчирган нусхаси ал-Ҳамийдия (Миср) кутубхонасида сақланади.

38 — Али ибн Аҳмад ас-Саъийдийга (у 1168 ҳижрий (1754 мелодий) йилда ҳаёт бўлган) мансуб «Ҳошият Шарх Муслим» номли шархдан муаллифнинг хати билан ёзилган бир қўлёзма нусха Стамбулда сақланади.

39 — Ваший ул-дийбаж аъла Саҳийх Муслим ибн ал-Ҳажжож» номли шарх Али ибн Сулаймон ал-Мағрибий ад-Дамнатий ал-Бажамъавий (у 1299 ҳижрий йилда ҳаёт бўлган) қаламига мансуб. У 1298 ҳижрий йилда Кохирада 284 саҳифада чоп этилган бўлиб, тарихчи ас-Суютий таълиф қилган «Ад-Дийбож» китобининг мухтасар шарҳидир.

40 — Ас-Сирож ал-ваҳаж мин кашф матолиб Саҳийх Муслим ибн ал-Ҳажжож номли шарх Сиддийк ибн Ҳасан ибн Али ал-Хусайний ал-Канужий ал-Бухорий (вафоти 1307 ҳижрий (1890 мелодий) йил) томонидан ёзилган. У ҳижрий 1302 йилда икки жилдда чоп этилган. Муаллиф ўз муқаддимасида таъкидлашича, бу асар Ҳофиз Абдула-

зим ал-Мунзирийнинг «Мулахҳас Саҳийҳ Муслим» китобида битилган шарҳдир.

41 — Фатҳ ул-мулҳим би-шарҳи Саҳийҳ Муслим номида битилган шарҳнинг муаллифи Шаббийр Аҳмад ад-Даййубандий (баъзи олимлар, масалан, Карл Броккельман ад-Дарбандий деб келтиради) ал-Усманий (вафоти 1369 ҳижрий йил) бўлиб, ўз шарҳини тугатишдан олдин вафот этган. Асарининг биринчи, иккинчи ва учинчи қисмлари Деҳлида чоп этилган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Муслим ибн ал-Ҳажжонинг «Саҳийҳ» асарига яратилган даврдан бошлаб, то ҳозирги вақтгача жуда катта қизиқиш бўлиб, кўпдан-кўп шарҳлар ёзилган. Баъзи олимларнинг ёзишларича, «Саҳийҳ»га булардан бошқа шарҳлар ҳам битилган. Турк олими Сезкин яна иккита шарҳ борлигини ёзиб, улардан бири «жуда ноқис бўлиб, муаллифи номаълум», унинг бир нусхаси Стамбулда (Файзуллоҳ кутубхонасида) мавжуд бўлиб, иккинчисининг ҳам муаллифи «номаълум», Кобулдаги ар-Рийаса кутубхонасида сақланар экан, дейди. Шунингдек, «Саҳийҳ»га бағишланган «Гуран ал-фавоид ал-мажмуа фи баён мо вақаъа фи Саҳийҳ Муслим минал аҳадийс ал-мақтуъа»ни ҳам айтиш керакки, бу баъзи олимлар (Сезкин, Броккельман) хато зикр қилганларидек шарҳ бўлмай, балки номидан ҳам кўриниб турганидек, мустақил бир асардир ва Яҳъя ал-Қарший ал-Атторнинг (вафоти 662 ҳижрий йил) қаламига мансуб. Унинг бир нусхаси Берлинда сақланади. Бу ўринда яна шуни қайд қилиш керакки, араб тилида ёзилган мазкур шарҳлардан ташқари, К. Броккельман кўрсатиб ўтганидек, Имом Муслим асари ва унга бошқа тилларда ёзилган шарҳлар ҳам диққатга сазовордир.

1. «Саҳийҳ Муслим» асари ҳинд тилига қилинган таржимаси ва Мавлавий Ваҳийд ул-Замон томонидан ёзилган шарҳи билан 1304—1306 ҳижрий йилларда Лоҳурда босилиб чиқди.

2. «Саҳийҳ»нинг панжоб тилига қилинган таржимаси ва иснодлари қолдирилиб, асарга Абдулазиз ибн Ғулом Расул томонидан ёзилган шарҳ ҳам 1307 ҳижрий йилда Лоҳурда чоп этилган.

3. Олим Нур ул-Ҳакк ибн Абд-ул-Ҳакк ад-Даҳлавийнинг (вафоти 1073 ҳижрий йил) форс тилида «Саҳийҳ»га ёзган шарҳи унинг ўғли Фаҳриддин Муҳибулло томонидан

тўлдирилган. Унинг бир қўлёзма нусхаси Банкпур (Ҳиндистон) шаҳрида сақланади.

Имом Муслимнинг «Саҳийҳ» асари барча саҳийҳ ҳадисларни тўлалигича қамраб ололмаган, ўз китобининг бобларига сарлавҳалар (анавийн) қўймаган ва уларни алоҳида ажратиб кўрсатмаган. Муаллиф ўз асарига мавзуларига қараб тартиб берган бўлса-да «Саҳийҳ» асарининг яна бир қимматли томони шундаки, батафсил муқаддимасида ҳадис илмига оид кўпдан-кўп қимматбаҳо фикр ва мулоҳазаларни киритган. Дарҳақиқат Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг «Саҳийҳ» асари пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларига оид муҳим манбаъ бўлиб, уни ўзбек тилига таржима қилиб кенг жамоатчиликка тақдим этиш олиму-уламоларимиз, шарқшуносларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлмоғи керак.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Имом Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий	5
Имом Исмоил Ал-Бухорий ҳикматларидан	11
Абу Муҳаммад Ат-Термизий	15
Ат-Термизийнинг асарлари	18
Ал-Жомиъ ас-саҳийҳ	19
Ҳадислар	27
Абу-л-Қосим Маҳмуд Аз-Замахшарий	29
Шарқу Ғарбнинг фаҳри	35
Рашидуддин Ал-Ватвот Хоразмда	39
Ибн Арабшоҳ	45
Умр манзиллари	45
Тарихнавис адиб	47
Темур тарихи	50
Самарқанд олимлари	53
Байрут нашри	54
«Темур тарихи» китобидан айрим лавҳалар	55
Амир Темурнинг Ҳалаб олимлари билан суҳбати	58
Самарқанд уламолари	62
Абу Наср Ал-Утбий	66
Маҳмуд Ғазнавий тарихи	68
«Тарих ал-Йаминий»нинг Тошкент нусхалари	73
Муслим ибн Ал-Ҳажжож — Имом Ал-Бухорийнинг шогирди	75
Муслим ибн Ал-Ҳажжожнинг шахси	79
Имом Ал-Бухорий ва Имом Муслим	81
Имом Муслимининг асарлари	82
«Саҳийҳ» — Имом Муслимнинг шох асари	84
«Саҳийҳ Муслим»га ёзилган шарҳлар	86

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

ДОНОЛАРДАН САБОҚЛАР

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

НАЗИДАНИЯ МУДРЕЦОВ

Нашр учун масъул: Бахтиёр ОМОН

На узбекском языке

Рассом: Темур Саъдулла
Техн. муҳаррир: Мирзиёд Олим
Мусахҳих: Зиёда Латифхон қизи

ИБ №95

Теришга берилди 20.10.1993 й. Босишга рухсат этилди 20.01.1994 й.
Бичими $84 \times 108^{1/32}$. 1-босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма та-
боғи. 5,04. Нашр табағи 5,4. 50000 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.
7883 рақамли буюртма.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий
номидаги халқ мероси нашриёти. 700129 Тошкент. Навоий кўчаси,
30-уй. Шартнома рақамн № 7133.

Ижарадаги «Матбуот» матбаа комбинатида босилди. 700129, Тошкент,
Навоий кўчаси, 30-уй.